AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİ

PEDAQOGİKA VƏ PSİXOLOGİYA KAFEDRASI

Təhsildə sosial-psixoloji xidmət ixtisası üzrə
(060118)

Sosial psixologiya kursu üzrə

DƏRS VƏSAİTİ

Ali məktəblərin magistr pilləsi üçün

Bakı Slavyan Universitetinin,
Elmi Şuranın qərarı ilə 21 aprel, 2021-ci il
(protokol № 06) təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi
İnv. № 24108
PREZİDENT KİTABXANASI

BAKI - 2021

Tərtibçi: Rəhimova K.A.
Baş müəllim, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Elmi redaktor: Axundova S.L.
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər: Məmmədov K.A.
Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Əzimova R.C.
Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor
Əməkdar elm xadimi

Mamayeva N.Ə.
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Hüseynova S.N.
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mansurova S.İ.
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....6

I Fəsil. Sosial psixologiyanın metodologiyası, obyekti, predmeti və vəzifələri haqqında ümumi və fərdi əsaslandırma.....7

1.1. Sosial psixologiyanın obyekti, predmeti və vəzifələri.....7

1.2. Tədqiqat metodologiyası və metodoloji prinsiplər.....10

1.3. Sosial psixologiyanın tədqiqat metodları.....13

II Fəsil. Sosial psixologiyada aparıcı psixoloji məktəblər.....19

2.1. Biheviorizm nəzəriyyəsi.....19

2.2. Z.Freydin psixoanaliz nəzəriyyəsi.....21

2.3. Funksionalizm və humanist nəzəriyyə.....23

2.4. Simvolik interaksionizm və sosial konstruksionizm nəzəriyyələri.....24

III Fəsil. Ünsiyyət psixologiyası. Ünsiyyət prosesində qarşılıqlı əlaqənin yeri.....28

3.1. Ünsiyyət sosial-psixoloji problem kimi.....28

3.2. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfinin xüsusiyyətləri.....31

3.3. Ünsiyyətin interaktiv tərəfinin xüsusiyyətləri.....34

3.4. Ünsiyyətin perseptiv tərəfinin xüsusiyyətləri.....36

IV Fəsil. Şəxsiyyətlərarası və sosial münasibətlərdə ünsiyyət...40

4.1. Sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin həyata keçirilməsi.....40

4.2. Şəxsiyyətin sosial münasibətlərin ümumi sistemindəki yeri.....44

V Fəsil. Ünsiyyətin növləri və formaları. İşarə sistemlərinin rolu.....48

5.1. Ünsiyyətin məzmunu, məqsədi və vasitələri.....50

5.3. Ünsiyyətin tipləri və növləri.....52

VI Fəsil. Sosial qavrayış insanların bir-birini qavraması kimi.....56

6.1. Sosial qavrayış və onun xüsusiyyətləri.....56

6.2. Sosial qavrayış mexanizmləri..... 58

VII Fəsil. Qrupların təsnifatı və onların xüsusiyyətləri.....64

7.1. Qrup sosial-psixoloji fenomen kimi.....64

7.2. Sosial qrupun xüsusiyyətləri....................................67
7.3. Qrupların təsnifatı....................................69
VIII Fəsil. Müxtəlif icmaların sosial psixologiyada rolu və əhəmiyyəti....................................74
8.1. Spontan böyük qruplar (izdiham, kütlə)....................................74
8.2. İzdihamın (kütlənin) təsnifatı....................................77
8.3. İzdihamın (kütlənin) sosial-psixoloji xüsusiyyətləri.....81
IX Fəsil. Sosial psixologiyada liderlik və rəhpərlik anlayışları....................................85
9.1. Lider ilə rəhbərlik arasındakı fərqlər....................................85
9.2. Rəhbərlik üslubları....................................88
9.3. Liderin şəxsiyyət xüsusiyyətləri....................................91
X Fəsil. Şəxsiyyət sosial psixologiyada tədqiqat obyekti kimi....................................95
10.1. Sosial psixologiyada şəxsiyyət problemi....................................95
10.2. Şəxsiyyət nəzəriyyələri....................................98
XI Fəsil. Sosiallaşma və sosial steriotiplər....................................105
11.1. Sosiallaşma iki tərəfli proses kimi....................................105
11.2. Sosiallaşma prosesində şəxsiyyətin inkişaf mərhələləri...107
11.3. Şəxsiyyətin sosiallaşma mexanizmləri....................................109
XII Fəsil. Deviant davranış anlayışı, forma və növləri....................................113
12.1. Deviant davranışın tədqiqi istiqamətləri....................................113
12.2. Deviant davranışın növləri və səbəbləri....................................116
12.3. Yeniyetmələrdə deviant davranışın korreksiyası və profilaktikası....................................119
XIII Fəsil. Aqressiya sosial-psixoloji fenomen kimi....................................123
13.1. Sosial psixologiyada aqressiya anlayışı....................................123
13.2. Uşaq və yeniyetmələrdə aqressiyanın növləri və səbəbləri....................................127
13.3. Uşaq və yeniyetmələrdə aqressiyanın aradan qaldırılması yolları....................................130
XIV Fəsil. Münaqişənin araşdırılmasının sosial-psixoloji aspekti....................................135
14.1. Münaqişənin tədqiqi istiqamətləri....................................135

14.2. Münaqişənin növləri, fuksiyaları və xüsusiyyətləri....138
14.3. Münaqişə vəziyyətində davranış strategiyaları və münaqişələrin həlli yolları....................................143
XV Fəsil. Müasir gender psixologiyasının əsasları....................................148
15.1. Gender psixologiyası psixoloji biliklərin müstəqil bir sahəsi kimi....................................148
15.2. Gender tədqiqtlarının inkişaf tarixi....................................152

ÖN SÖZ

Təqdim olunan "Sosial psixologiya" adlı dərs vəsaiti təhsildə sosial-psixoloji xidmət ixtisası üzrə magistr dərəcəsi üçün nəzərdə tutulub. Dərs vəsaiti özündə qısa kursun tədrisini əhatə edir. Onun əsas mövzuları aşağıdakılardır:

- Sosial psixologiyanın metodologiyası, obyekti, predmeti və vəzifələri haqqında ümumi və fərdi əsaslandırma;
- Sosial psixologiyada aparıcı psixoloji məktəblər;
- Ünsiyyət psixologiyası. Ünsiyyət prosesində qarşılıqlı əlaqənin yeri;
- Şəxsiyyətlərarası və sosial münasibətlərdə ünsiyyət;
- Ünsiyyətin növləri və formaları. İşarə sistemlərinin rolu;
- Sosial qavrayış insanların bir-birini qavraması kimi;
- Qrupların təsnifatı və onların xüsusiyyətləri;
- Müxtəlif icmaların sosial psixologiyada rolu və əhəmiyyəti;
- Sosial psixologiyada "liderlik" və "rəhbərlik" anlayışları;
- Şəxsiyyət sosial psixologiyada tədqiqat obyekti kimi;
- Sosiallaşma və sosial steriotiplər;
- Deviant davranış anlayışı, forma və növləri;
- Aqressiya sosial-psixoloji fenomen kimi;
- Münaqişənin araşdırılmasının sosial-psixoloji aspekti;
- Müasir gender psixologiyasının əsasları.

Tələbələrin bu kurs haqqında bilikləri onların sosial-psixoloji yetkinliyinin formalaşması üçün ilkin şərait yaradır.

Kursun məqsədi:

- sosial psixologiyanın əsaslarını sistematik şəkildə təqdim etmək, sosial psixologiyanın qazandığı təcrübənin açıqlanması;
- tələbələrə sosial psixologiyanın nəzəri əsaslarının formalaşması haqqında biliklərin verilməsi.

I FƏSİL
SOSİAL PSİXOLOGİYANIN METODOLOGİYASI, OBYEKTİ, PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ HAQQINDA ÜMUMİ VƏ FƏRDİ ƏSASLANDIRMA

1.1. Sosial psixologiyanın obyekti, predmeti və vəzifələri

Sosial psixologiya fərdin sosial münasibətlərin subyekti kimi sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini, sosial qruplarda davranış və fəaliyyət nümunələrini, eyni zamanda bu qrupların psixoloji xüsusiyyətlərini araşdıran bir elmdir.

Sosial psixologiyanın vəzifələri:

- Şəxsiyyətin sosial-psixoloji təzahürlərinin tədqiqi.
- Ünsiyyətin insanlar arasındakı qarşılıqlı təsir fenomeni kimi öyrənilməsi;
- Sosial qrupların sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- İnsanların qarşılıqlı fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından praktik tövsiyələrin hazırlanması;
- Sosial psixologiyanın bir bilik sistemi kimi təkmilləşdirilməsi;
- Böyük qruplarda (siniflərdə, millətlərdə) problemlərin araşdırılması;
- Kiçik qruplardakı problemlərin araşdırılması (şəxsiyyətlərarası münasibətlər, liderlik);

Sosial psixologiya bir elm olaraq aşağıdakı əsas bölmələri əhatə edir:

- İnsanların ünsiyyət və qarşılıqlı təsir qanunlarını öyrənən ünsiyyət psixologiyasını, xüsusən də ünsiyyətin sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemindəki rolunu öyrənir;

- Sosial qrupların - həm böyük (siniflər, millətlər), həm də kiçik qrupların sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənən qrup psixologiyasını, xüsusən də birlik, liderlik, qrup qərar vermə və s. kimi hadisələri araşdırır;

- Sosial münasibət, sosiallaşma və s. problemləri araşdıran fərdin sosial psixologiyasını tədqiq edir.

Sosial psixologiya öyrənilən problemlərin müəyyənləşdirilməsində, tədqiqatın mövzusunun formalaşdırılmasında müəyyən çətinliklər yaradan iki elmin (psixologiya və sosiologiya) qovşağında yaranan bir elm sahəsidir.

Psixologiya termini iki yunan sözündən "psyuxe"- ruh, ruhi aləm, "loqos"-bilik, elm sözlərindən əmələ gəlmişdir, "psixika haqqında elm" deməkdir.

Sosiologiya termini iki sözün birləşməsindən ibarətdir: latın sözü "sosietas" (cəmiyyət) və yunan sözü "loqos" (söz, təlim). Hərfi mənada sosiologiya cəmiyyət haqqında elm deməkdir. O, cəmiyyəti, onu təşkil edən sistemlərin strukturu, funksiyaları və inkişaf qanunlarını, sosial institutları, qrumları, münasibətləri və icmaları tədqiq edir.

Sosial psixologiya - fərdi və qrupu sosial qarşılıqlı əlaqə subyektləri kimi xarakterizə edən psixoloji hadisələri (proseslər, vəziyyətlər və xassələr) araşdıran bir elmdir. Sosial psixologiyanın predmeti insanların psixoloji qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan sosial-psixoloji hadisələrin sistemidir.

Bununla əlaqədar olaraq sosial psixologiya öyrənir:

- Fərdin digər insanlarla münasibətlərə, müxtəlif sosial qruplara (ailə, təhsil və əmək qrupları və s.) və ümumilikdə sosial münasibətlər sisteminə (iqtisadi, siyasi, idarəetmə) daxil olması nəticəsində özünü göstərən psixoloji prosesləri (psixi hal və xassələr, ünsiyyətlilik, aqressivlik, digər insanlarla uyğunluq, konfliktogenlik və s.);

- İnsanlar arasındakı qarşılıqlı təsir fenomenini. Məsələn, ailə, valideyn - uşaq, pedaqoji, psixoterapevtik və s. Bununla birlikdə qarşılıqlı əlaqə yalnız şəxsiyyətlərarası deyil, həm də bir şəxs və qrup arasında, həm də qruplar arasında ola bilər;

- Müxtəlif sosial qrupların bir-birindən fərqlənən və heç bir fərd üçün dəyişməyən vahid xüsusiyyətləri;

- Qrupun sosial-psixoloji iqlimini və münaqişə münasibətlərini (qrup şərtləri), liderlik və qrup hərəkətlərini (qrup prosesləri), birlik, harmoniya və münaqişə (qrup xüsusiyyətləri), kütlə davranışı, çaxnaşma, söz-söhbətlər, moda, kütləvi həvəs, xoşbəxtlik, laqeydlik, qorxu və s. kimi kütləvi psixi hadisələri;

Sosial psixologiyanın obyekti insanların müxtəlif sosial icmalarıdır. Şəxsiyyət psixologiyası bu icmaların üzvü kimi:

- bir qrupdakı şəxsiyyət (münasibətlər sistemi);

- "şəxsiyyət - şəxsiyyət" sistemindəki qarşılıqlı əlaqə (valideyn-uşaq, həkim-xəstə, psixoloq-pasient və s.);

- kiçik qrup (ailə, məktəb sinfi, işçi heyəti, hərbi heyət, dostlar qrupu və s.);

- "şəxsiyyət - qrup" sistemində qarşılıqlı əlaqə (lider-rəhbər, lider-əmək kollektivi, komandir-alay və s.);

- "qrup - qrup" sistemində qarşılıqlı əlaqə (komandaların rəqabəti, qrup danışıqları, qruplararası münaqişələr və s.);

- böyük bir sosial qrup (etnik qrup, partiya, ictimai hərəkat, sosial təbəqələr, ərazi qrupları və s.).

Tədqiqatın əsas obyektlərinə uyğun olaraq, müasir sosial psixologiya aşağıdakı hissələrə ayrılmışdır:

- Şəxsiyyətin sosial psixologiyası;

- Şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə (ünsiyyət və münasibətlər) psixologiyası;

- Kiçik qrupların psixologiyası;

- Qruplararası qarşılıqlı əlaqə psixologiyası;
- Böyük sosial qrupların və kütləvi hadisələrin psixologiyası.

1.2. Tədqiqat metodologiyası və metodoloji prinsiplər

Hər bir elmin eksperimental elmə çevrilməsi üçün onun istinad etdiyi ümumi müddəaları və ya metodologiyası olmalıdır. Metodologiya 2 yunan sözündən "metod" (tədqiqat) və "loqos" (bilik, elm) əmələ gəlmişdir və elmi tədqiqatların metodları haqqında təlim deməkdir.

Müasir elmdə metodologiya termini 3 mənada işlədilir:

- Ümumi metodologiyaya ümumi fəlsəfi yanaşma, ümumi idrak üsulları aiddir. Sosial psixologiyanın ümumi metodoloji əsasını dialektik və tarixi materializmin prinsip və müddəaları təşkil edir. Tarixi materializmin öyrəndiyi predmet bəşər cəmiyyətindən və onun inkişaf qanunlarından ibarətdir. Tarixi materializm öyrədir ki, maddi və iqtisadi münasibətlər, fərdlərin ictimai həyat şəraiti, həyat fəaliyyəti və qazanılan təcrübə insan beynində hisslər, fikirlər, arzular şəklində özünü göstərir. Bu isə sosial psixologiya adlanır.
- Xüsusi metodologiya dedikdə isə müvafiq elm sahəsində tətbiq olunan metodoloji prinsiplərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Ümumi psixologiyada nəzərdən keçirilən psixoloji tədqiqatın metodoloji prinsipləri psixologiyanın bütün sahələri üçün əsasdır. Elmin prinsipləri elmin metodoloji əsaslarını ifadə edir. Psixologiyanın elmi prinsipləri bu baxımdan psixoloji tədqiqatın metodoloji prinsipləri kimi götürülür. Ona görə də determinizm prinsipi, şüurla fəaliyyətin vəhdəti prinsipi, konkret-tarixi yanaşma prinsipi və s. psixoloji tədqiqatın metodoloji prinsipləridir.

Determinizm prinsipi. Determinizm ictimai və təbii hadisələrin səbəbi haqqında təlimdir. "Determunase" latınca müəyyən etmək

deməkdir. İlk növbədə daxili və xarici səbəblər müəyyən olunur. Bunun əksi olaraq xətti determinizm prinsipinə görə psixi hadisələrin yalnız xarici səbəbləri vardır. Xarici təsir olmadan daxili psixi funksiyaların təzahürü mümkün deyil. (SR düsturu, yəni stimul-reaksiya). Adi bir faktla bu nəzəriyyənin yanlış olduğunu göstərmək olar. Məs: ayrı-ayrı hallarda orqanizmdə baş verən daxili hallar subyektin hər hansı bir fəallıq göstərməsinə səbəb olur. Məhz buna görə də bu nəzəriyyənin ümumi psixi fonda bütün prinsipləri özündə ehtiva etdiyini söyləmək olmaz.

Şüurla fəaliyyətin vəhdəti prinsipi. Şüurla fəaliyyətin vəhdəti prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şüurla fəaliyyət bir-birlərinin əksi olmadığı kimi eyni də deyildir. Şüurla fəaliyyət vəhdətdədir. Bu prinsipə görə bütün hadisələr şüurla tənzim olunur.

XX əsrin ilk onilliyinə qədər belə fikirləşirdilər ki, şüursuz fəaliyyət yoxdur. Ancaq Z.Freyd ilk dəfə şüursuzluq anlayışını elmə gətirdi. Onun fikrincə, şüurluluq psixikanın yalnız bir faktıdır. Əsas instansiya şüursuzluqdur. Belə çıxır ki, şüursuz fəaliyyət şüurdan çıxarılmış fəaliyyətdir.

Fəaliyyət öz növbəsində hər hansı bir nəticənin reallaşmasına xidmət edir. Ancaq hər hansı bir fəaliyyətin icrası zamanı müəyyən hərəkətlər planlaşdırılır, şüurlu tənzim mexanizmindən keçir. Bu olmasa hər hansı bir fəaliyyətin keçirilməsi qeyri-mümükün olardı.

Konkret tarixi yanaşma prinsipi. Bu yanaşmaya görə sosial-psixoloji hadisələr tarixi fonda qruplaşdırılır.

3. Psixoloji tədqiqat prosesi zamanı tədqiqat metodlarını aydınlaşdırarkən, metodologiyanı konkret metodiki priyomların məcmusu kimi nəzərdən keçirtmək olar. Tədqiqatçılar konkret tədqiqat metodikasını tədqiqatın səmərəli olması baxımından müəyyən meyarlar əsasında tədqiq edirlər. Bu meyarlara – metodun

validliyi, mötəbərliliyi, reprezentativliyi, informasiyanın dəqiqliyi və s. aiddir.

- Tədqiqat metodları tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun olmalı, ona müəyyən edilən hər hansı bir əlaməti ölçmək imkanı verilməlidir. Bu meyara metodun validliyi də demək olar.

- Konkret tədqiqat metodikasını elə işləmək lazımdır ki, o, hətta müxtəlif şəraitdə təkrarlansa da eyni nəticə alınsın. Bu meyar metodun mötəbərliliyi adlanır.

- Kütləvi prosesləri tədqiq edərkən rəyi müəyyənləşəcək şəxsləri elə seçmək lazımdır ki, bu zaman sosial qrupların nisbəti düzgün nəzərə alınsın. Bu meyar isə metodun reprezentativliyi adlanır.

- Tədqiqat zamanı informasiyanın dəqiqliyi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu meyar tədqiq edilən fərdlərin miqdarı ilə bilavasitə bağlıdır.

Hər hansı bir tədqiqat metodikası necə həyata keçirilir? Konkret olaraq tədqiqatın strukturu yaradılmalıdır. Əks halda əldə olunan nəticələr mənfi ola bilər. Psixoloji tədqiqat metodikasında 4 mərhələni fərqləndirmək olar:

- Fərziyyənin irəli sürülməsi - bu mərhələdə hər hansı bir qrupda və ya fərdi şəxslərdə müəyyən psixoloji problemləri öyrənmək üçün fərziyyə irəli sürülür. Fərziyyə əsasən empirik faktlara əsaslanmalıdır.

- Fərziyyənin yoxlanması mərhələsi - bu mərhələdə artıq əldə olunmuş faktlar təsdiq üçün eksperimental proseduraya keçirilir. Bu zaman nəzəriyyə deyil, praktika ön plana keçir.

- Nəticələrin işlənilməsi mərhələsi. Bu mərhələdə əldə edilmiş faktlar kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təhlil edilir.

- Psixoloji tədqiqat metodikasının materialların psixoloji nəzəriyyə əsasında şərh edilməsi və fərziyyənin düzgün olub-olmamasının yoxlanması mərhələsi.

1.3. Sosial psixologiyanın tədqiqat metodları

Müasir dövrdə sosial psixologiyanın tədqiqat metodlarının təsnifatı müxtəlif istiqamətdə aparılır. Bir qrup tədqiqatçılar tədqiqat metodlarını nəzəri və empirik metodlara bölürlər. Nəzəri metodlar idraki fəaliyyətlə və təfəkkürlə bağlıdır. Burada əsasən abstraksiyadan, ümumiləşdirmədən, təsnifatdan və s. istifadə olunur. Empirik metodlar isə öz növbəsində iki yerə bölünür:

İnformasiyanın toplanması (müşahidə, eksperiment, anketləşdirmə və s.) və informasiyanın işlənməsi (statistik metodlar). Bununla bərabər obyektiv və subyektiv metodları da təsnif edirlər.

Psixologiyanın tədqiqat metodlarının ən təkmil variantını bolqar psixoloqu O.D.Pirov vermişdir:

- müşahidə (obyektiv və subyektiv);
- eksperiment (laborator, təbii, pedaqoji-psixoloji);
- modelləşdirmə;
- psixoloji xarakteristikalar;
- köməkçi metodik yanaşmalar (genetik, müqayisəli və s.).

B.Q.Ananyev Pirovun bu təsnifatını inkar edərək daha əhatəli şəkildə metodların təsnifatını vermişdir. Onlar aşağıdakılardır:

- təşkilati: müqayisəedici, longyutid və kompleks;
- empirik: obversiyalı metodlar (müşahidə və eksperiment, laborator, çöl, təbii və başqaları), psixodiaqnostik metod, proseslərin və fəaliyyət məhsullarının təhlili metodu (praksiometrik metodlar), modelləşdirmə və bioqrafik metod;

- verilənlərin işlənməsi metodları: riyazi-statistik təhlil və kəmiyyət təsviri;

- interpretasiya metodları: genetik (filo-ontogenetik) və struktur metodları (təsnifat, tipləşdirmə və s.).

Qeyd edilən tədqiqat metodlarından bəziləri aparıcı, bəziləri isə əlavə metodlardır. İndi isə ən çox istifadə olunan – müşahidə, eksperiment, sosiometriya, sorğu (intervyu, anket) metodlarını nəzərdən keçirək.

Müşahidə metodu dedikdə psixi hadisələrin cərəyanına müdaxilə etmədən onu baş verdiyi təbii şəraitdə müntəzəm və məqsədəuyğun izləmək nəzərdə tutulur. Müşahidə metodu zamanı hadisələrdə heç bir süni dəyişiklik aparılmır. Hadisələr necə təzahür edirsə, o cür də müşahidə aparılır. Müşahidə metodunun tətbiqinin əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- Müşahidə məqsədyönlü olmalıdır.
- Müşahidə hadisələrin təbii axarına xələl gətirməməlidir.
- Müşahidə mütəşəkkil və ardıcıl surətdə təşkil olunmalıdır.
- Müşahidə onu aparan subyektin subyektiv fikirlərini əks etdirməməlidir.
- Əldə edilmiş nəticələr etibarlı olmalıdır.

Bu metodun əsas çatışmazlıqlarına aşağıdakılar daxildir:

- müşahidəçi tərəfindən təqdim olunan məlumatların toplanmasında yüksək subyektivliyin (oreol effekti, kontrast, razılıq, modelləşdirmə və s.) təsiri;
- müşahidəçinin varlığının təsiri;
- müşahidənin nəticələrinin əsasən keyfiyyət xarakteri;
- tədqiqat nəticələrinin ümumiləşdirilməsində nisbi məhdudiyyət.

Müşahidələrin nəticələrinin etibarlılığını artırma yolları etibarlı müşahidə sxemlərinin, məlumatların qeyd edilməsinin, texniki

vasitələrin istifadəsi, müşahidəçini öyrətmək və müşahidəçinin varlığının təsirini minimuma endirməklə əlaqələndirilir.

Müşahidədən fərqli olaraq eksperiment metodunun köməyi ilə daha qısa müddətdə daha dəqiq nəticələr əldə etmək olar. Eksperiment (sınaq) - dəqiq hesablanmış şəraitdə, hadisə və proseslərin izlənməsinə imkan verən və təkrarlanan halda onun yenidən lazımi nəticələrə nail olmasına imkan verən tədqiqatla hadisənin müşahidə edilməsi və elmi təcrübənin qoyulmasıdır.

Həmçinin eksperimentdə bu və ya digər hadisələr süni şərait yaradılaraq öyrənilir. Eksperimental tədqiqatın müəyyən sistemdə xüsusi tərkib hissələri vardır: eksperimentator, eksperimental şərait, eksperimental amil, eksperimental obyekt.

Eksperimentin 2 növü var: təbii və laborator. Təbii eksperiment ilk dəfə 1910-cu ildə A.F.Lazurski tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Təbii eksperiment zamanı eksperimentator müəyyən hadisələri müşahidə etməklə əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə situasiyalar yaradır. Laborator eksperiment isə xüsusi texniki vasitələrin köməyilə həyata keçirilir.

Müasir dövrdə psixi hadisələrin təzahür xüsusiyyətlərini aşkara çıxaran qurğular hazırlanmışdır ki, onların köməyi ilə tutarlı nəticələr əldə etmək mümkündür.

"Eksperiment" termini sosial psixologiyada iki məna daşıyır:

- təcrübə və sınaq, təbiət elmlərində olduğu kimi;
- tədqiqat zamanı səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmək məqsədilə.

Eksperiment metodu tədqiqatçı tərəfindən subyekt (və ya qrup) ilə eksperimental vəziyyət arasında təşkil olunan qarşılıqlı əlaqə nəzərdə tutulur.

Eksperimentin spesifik xüsusiyyətləri:

- Hadisələrin modelləşdirilməsi və tədqiqat şərtlərinin, eksperimental vəziyyətin olması;

- Tədqiqatçının hadisələrə aktiv təsiri;

- Subyektlərin bu təsirə reaksiyalarının ölçülməsi;

- Nəticələrin təkrarlanması.

Eksperiment ilk növbədə, ekoloji cəhətdən aşağı etibarlılığı, yəni eksperimental şəraitin təbii şəraitə köçürülməsinin mümkünsüzlüyünə görə tənqid olunur.

Bu metodun bir çox kritik qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, eksperiment sosial-psixoloji tədqiqatlarda etibarlı məlumat əldə etmək üçün vacib bir vasitə olaraq qalır.

Sosiometriya amerikan alimi Con Moreno tərəfindən işlənilmişdir. Şəxsiyyətlərarası münasibətləri tezliklə və nisbətən dəqiqliklə müəyyən etmək üçün bu metodikadan istifadə edirlər. Sosiometriya metodunun köməyilə qrupdaxili qarşılıqlı münasibətlərin dinamikasını, qrupdaxili və qruplararası ünsiyyət prosesini müəyyənləşdirmək, psixoloji qarşılıqlı təsirin səviyyəsini və xarakterini aşkar etmək mümkündür. Bir texniki üsul kimi sosiometriya qarşılıqlı münasibətləri öyrənmək üçün əlverişlidir. Psixologiyada onun müxtəlif variantları işlənilmişdir. Sosiometriya hansı formada işlənilirsə işlənilsin onun nəticələrini müşahidə və eksperiment yolu ilə dəqiqləşdirmək lazımdır. Sosiometrik metoddan istifadə edərək qrup fəaliyyəti şəraitində sosial davranış tipologiyasını öyrənmək, qrup üzvlərinin birliyini və uyğunluğunu qiymətləndirmək olar.

Sosiometrik prosedur aşağıdakılara yönəldilə bilər:

a) qrupdakı birləşmə-parçalanma dərəcəsinin ölçülməsi;

b) "sosiometrik mövqelərin" müəyyənləşdirilməsi, yəni qrupun "lideri" nin və "rədd edilənlərin" simpatiya-antipatiya əsasında qrup üzvlərinin nisbi nüfuzu;

c) qeyri-rəsmi liderlər tərəfindən rəhbərlik edilən qrupdaxili alt sistemlərin aşkarlanması.

Sosiometriyanın tətbiqi bəzi qrup üzvlərinin qarşılıqlı düşmənçiliyindən irəli gələn komandadakı gərginliyi azaltmaq üçün qruplarda insanları yenidən qruplaşdırmaq üçün rəsmi və qeyri-rəsmi liderlərin səlahiyyətlərini ölçməyə imkan verir. Sosiometriya qrup üsulu ilə həyata keçirilir, onun icrası çox vaxt tələb etmir (15 dəqiqəyə qədər). Tətbiqi tədqiqatlarda, xüsusən də qrup və kollektiv münasibətləri yaxşılaşdırmaq işində çox faydalıdır.

Sosiometriya proseduru aşağıdakı elementləri əhatə edir:

- seçkilərin seçiminin (sayının) müəyyənləşdirilməsi;

- sorğunun meyarlarının (suallarının) seçilməsi;

- sorğunun təşkili və aparılması;

- kəmiyyət (sosiometrik göstəricilər) və qrafik (sosioqram) analiz metodlarından istifadə edərək nəticələrin işlənməsi və təfsiri.

Sorğu metodu sosial-psixoloji tədqiqatlarda çox yayılmış bir üsuldur. Metodun mahiyyəti respondentlərin sözlərindən obyektiv və ya subyektiv (fikirlər, əhval-ruhiyyə, motivlər, münasibətlər və s.) faktlar əldə etməkdir.

Bir çox sorğu növləri arasında iki növ ən çox yayılmışdır:

a) birbaşa sorğu ("üz-üzə") - tədqiqatçı tərəfindən cavabdeh ilə sual-cavab şəklində aparılan müsahibə və ya intervyu. Şəxsiyyətlərarası münasibətləri və ictimai rəyi öyrənməkdən ötrü tətbiq edilən metodikalardan biri də intervyudur. İntervyu 2 şəxsin qarşılıqlı ünsiyyətini nəzərdə tutur: biri digərinə informasiya çatdırır, o biri isə onu təhlil edib mənimsəyir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq müəyyən informasiyanı almaq üçün verbal kommunikasiya prosesindən istifadə yolu ilə sorğu aparılması intervyu adlanır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi
İnv. № -24108-
PREZİDENT KİTABXANASI

b) yazışma sorğusu - respondentlərin özləri tərəfindən doldurulan anketdən istifadə etməkdir. Bu üsul vasitəsilə suallara yazılı cavab alınır. Anket üsulunun üstün cəhəti qısa müddət ərzində bu və ya digər məsələ haqqında müxtəlif şəxslərin rəyini öyrənməyi mümkün etməsidir. Anket üsulundan sosioloji tədqiqatlarda daha geniş miqyasda istifadə edilir.

Sorğu zamanı məlumat mənbəyi müsahibə olunan şəxsin şifahi və ya yazılı qərarıdır. Cavabların dərinliyi, tamlığı, etibarlılığı tədqiqatçının anket dizaynını düzgün qurma qabiliyyətindən asılıdır. Anket aparmaq üçün xüsusi texnika və qaydalar mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для вузов. Аспект Пресс, 2008, 363 с.
3. Новиков В.В. Социальная психология. Учебное пособие. Москва, 2003.
4. Больдунить Дж.М. Психология и его методы. Петербург, 1908.
5. Морено Я.Л. Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе. М.: Академическая книга, 2004.

II FƏSİL
SOSİAL PSİXOLOGİYADA APARICI PSİXOLOJİ MƏKTƏBLƏR

2.1. Biheviorizm nəzəriyyəsi

Sosial psixologiya çərçivəsində bir sıra aparıcı psixoloji məktəbləri ayırd etmək olar: biheviorizm, koqnitivizm, freydizm, funksionalizm, humanistik nəzəriyyə, simvolik interaksionizm, sosial konstruksionizm cərəyanları onların içərisində xüsusi yer tutur.

Biheviorizm insan və heyvan davranışının problemlərini araşdıran davranış psixologiyasıdır. Davranış eksperimental şəraitdə araşdırıla bilən obyektiv, müşahidə edilə bilən bir reallıq kimi qəbul edildi. Biheviorizm nəzəriyyəsinə görə psixologiya şüuru deyil, davranışı öyrənməlidir.

Bu nəzəriyyənin əsas müddəalarına görə sosial-psixoloji məsələlər tədqiq edilərkən stimul (S) və reaksiya (R) arasındakı əlaqə davranışın vahidi kimi qəbul edir. Onun əsas müddəaları bunlardır: davranış, stimul, reaksiya, rəğbətləndirmə, cəzalandırma, öyrənmə.

Biheviorist nəzəriyyə kliniki, yaxud təbii müşahidələrə əsaslanır. Nəzəriyyənin görkəmli nümayəndələri sırasında İ.Pavlov, C.Uotson, E.Torndayk, E.Tolmen, E.Qarti, K.Xall, K.Spensa, D.Markiz, N.Miller, C.Dollard, E.Hilqard, K.Hovland, R.Sears və s. qeyd etmək olar. Bilik və bacarıqlar stimul və reaksiya arasında əlaqə yaradır. Şəxsiyyətin strukturu ilə bağlı qeyd olunur ki, şəxsiyyət ilk növbədə bilik və bacarıqlara malikdir, lakin şəxsiyyətin strukturu onun fərdi unikal həyat hadisələri, yaşantıları əsasında formalaşır, bu günkü biliklər, gələcək təcrübələr əsasında dəyişə bilər. Şəxsiyyətə xas olan əsas bilik və bacarıqlar insanın özü, yaxud ətraf mühiti tərəfindən aşılanan şifahi stimullar və bu stimullara şifahi reaksiyalar

əsasında formalaşır. Şəxsiyyətin formalaşmasında daxili və xarici drayvlar (aparıcı qüvvə) əsas rol oynayır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları düşüncəni xarici mühit reaksiyalarının daxili mühitdə yerləşməsi, yenidən istehsalı prosesi kimi qəbul edirdilər. Beləliklə, biheviorist nəzəriyyə şəxsiyyətin formalaşmasında davranışın, sosial-mədəni mühitin rolunu vurğulayır.

Nəzəriyyənin görkəmli nümayəndələrindən olan Dollard və Miller şəxsiyyətin davranışını yalnız onun aid olduğu sosial mədəni mühitin öyrənilməsi əsasında izah etməyin mümkünlüyünü qeyd edirdilər. Onlar əmin idilər ki, körpəlik və uşaqlıqda qeyri-şüuru baş verən psixoloji münaqişələr şəxsiyyətin sonrakı həyatında daha ciddi emosional problemin yaranmasına səbəb olur. Əsəblə əlaqəli münaqişələr və valideynlərin yaratdığı münaqişə şəraiti uşaqlar tərəfindən mənimsənilir və sonrakı yaş dövrlərində onların daxil olduğu sosial mühitin tələblərindən asılı olaraq, nevroz, frustrasiya halının yaranmasına və emosional dəyişikliyə gətirə bilər.

Bu nəzəriyyə bir sıra nəzəri fikirlərin sintezi kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, şəxsiyyətin davranışlarının xarici mühitlə əlaqəlilik imkanları haqqında danışarkən daha çox biheviorizm nəzəriyyəsinin müəyyən tərəfləri, şəxsiyyətin qeyri-şüuru inkişaf və münaqişə vəziyyətinin təhlili ilə bağlı yanaşmalarda Freydin psixoanalizinin təsiri nəzərə çarpır. Bu nəzəriyyənin özünəməxsus tərəfi şəxsiyyətin psixi inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində daha çox empirik, eksperimental göstəricilərdən istifadə edilməsilə bağlı idi.

XX əsrin əvvəllərində Amerikada yaranmış və müasir psixologiyanın ən başlıca cərəyanlarından birinə çevrilmiş biheviorizm nəzəriyyəsi 60-cı illərdə əhəmiyyətini itirməyə və tədricən koqnitiv psixologiya ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Son 15 il ərzində koqnitiv psixologiya Amerika psixologiyasının aparıcı

istiqaməti kimi nəinki biheviorizmi əvəz etmiş, həm də bir sıra ölkələrdə geniş yayılmışdır.

2.2. Freydin psixoanaliz nəzəriyyəsi

Freydizm nəzəriyyəsinin banisi Avstriya psixiatrı və psixoloqu Ziqmund Freyd olmuşdur. Şəxsiyyətdəki və davranışdakı şüursuz, irrasional proseslərin problemlərini araşdıran psixoanalitik istiqamət Z.Freydin adı ilə əlaqələndirilir. Freydin özü isə onu psixoanaliz adlandırırdı.

Bu istiqamətin bəzi cəhətləri K.Yunq və A.Adlerin tədqiqatlarında inkişaf etdirilmişdir. İstiqamətin sosial-psixoloji problemləri: bir şəxsin sosial qadağalarla toqquşması ilə ortaya çıxan insan və cəmiyyət arasındakı ziddiyyəti; fərdin sosial fəaliyyət sahəsindəki problemi.

Z.Freydə görə insanın davranışı ictimai inkişaf qanunları ilə deyil, şüursuz psixi qüvvələr tərəfindən idarə olunur. Ümumilikdə götürdükdə Freyd insanın bütün hərəkətlərini, tarixi və ictimai hadisələri şüursuz meyllərin təzahürü kimi təhlil edirdi. İd (alt mənlik), eqo (mənlik) və super eqoya (üst mənlik) əsasən şəxsiyyətin strukturunu təyin etməyə çalışan Z.Freyd insanın psixobioloji əsasını "bədxah" və eqoist kimi nəzərdən keçirirdi. O, güman edirdi ki, insanlar bir-biri üçün təhlükədir, yaxud sadəcə olaraq "qatillər bandasıdır", onlar nəinki düşmənlərinin, müəyyən dərəcədə hətta ən sevimli varlıqlarının belə ölümünü istəyirlər. Z.Freyd üçün insan həyatının motivləri – həyəcan, qorxu və günah motivləridir. O, fərdlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini, insan psixikası ilə mədəniyyətin qarşılıqlı təsir dinamikasını sosial-psixoloji münaqişələrin mənbəyi hesab edir. Öz

qadağaları və sanksiyaları olan sivilizasiya bir tərəfdən böyük nemətdir, digər tərəfdən isə ağır yükdür. Bəşəriyyət iki od arasında qalır: bir tərəfdən sosial repressivlik odu – bu, həyatı son dərəcə ağırlaşdırır, qeyri-şüuru olanın əsas prinsipinə "həzz prinsipinə" bir növ qəsd edir, digər tərəfdən isə instinktlərin tam azad olması odu – bu, insanın və cəmiyyətin özü-özünü məhv etməsinə gətirir.

Psixoanaliz mədəniyyət və sivilizasiya problematikasına müxtəlif cəhətdən yanaşır. Mədəniyyət qayda, qanun, norma, prinsip və tabular sisteminin tətbiqindən başlayır, məhz bu əsasda insanın əzabları, azadlığının boğulması başlayır. Mədəniyyət və insan bir-birindən ayrılmazdır: insan mədəniyyəti yaratdığı kimi mədəniyyət də insanı yaradır. Z.Freyd hesab edir ki, mədəniyyətin təşəkkülü ilə insanın və insanlığın faciəsi başlayır: tabular – "ilk əxlaqi kodekslər", normalar yaranır. İnsan özündən asılı olmadan öz azadlığının boğulması, sıxışdırmalar üçün real imkanlar açır, bununla da psixikanın parçalanması, nevrozların meydana gəlməsi üçün real imkan yaranır. Mənəviyyat və əxlaqın yaranması, sosiallığın inkişafı, insanların məsuliyyətini artırır, lakin fərdin daxili qüvvəsi onu cəmiyyətin məngənəsindən – mədəniyyətdən, sosiallıqdan irəli gələn norma və qadağalardan xilas etməyə, ona təbiətin verdiyi mütləq azadlığı qaytarmağa, təbiətdə əldə edə bilmədiyi tələblərini ödəməyə imkan yaratmağa çalışır. Z.Freyd inanırdı ki, mədəni tərəqqi cəmiyyət üzvlərinin əxlaqi tərəqqisi ilə ölçülür, bu isə insanın idarə edilməsi aparatının bioloji qanunlarla deyil, sosial həyatın – ağıl və zəkanın, şüurun qanunları ilə idarə edilməsi deməkdir. Tərəqqiyə meyil zəkanın instinktlər, xeyrin şər, sosiallığın asosiallıq üzərində qələbəsinə doğru yönələn meyildir.

Z.Freyd elə bir mədəni mühit yaradılması arzusunda idi ki, orada mədəniyyət insan üzərində deyil, insan mədəniyyət üzərində

hökmranlıq etsin. Bu yeni mədəniyyətə qədər olan dövrü alim infantillik kimi xarakterizə edirdi. İnfantillik mərhələsində insan ata qorxusu, Allah qorxusu, nəhayət vicdan qorxusu içərisində yaşayır. Yeni yaranacaq mədəniyyət isə insanları destruktiv duyğulardan – qorxu, vahimə hissindən azad edəcək, hətta epoxa özü üçün yeni vicdani normalar yaradacaq. Bu elə normalar kodeksi olacaq ki, insan onlara qorxduğuna görə deyil, onlardan zövq aldığına görə əməl edəcəkdir.

2.3. Funksionalizm və humanistik nəzəriyyə

Sosial inkişafın əsas qanununun ən uyğun cəmiyyətlərin və sosial qrupların yaşamaq qanunu olduğuna inanan C.Darvinin biologiyasındakı təkamül nəzəriyyəsinin və sosial darvinizmin təkamül nəzəriyyəsinin təsiri altında funksionalizm (və ya funksional psixologiya) cərəyanı meydana gəldi. Funksionalizmin nümayəndələri (D.Devey, D.En-Jell, G.Kerr və başqaları) insanları və sosial qrupları çətin həyat şərtlərinə uyğunlaşma baxımından araşdırdılar. Funksionalizmin əsas sosial-psixoloji problemi ictimai həyat subyektlərinin sosial uyğunlaşması üçün ən optimal şəraitin olması problemidir.

Humanistik nəzəriyyə 50-ci illərin əvvəllərində amerikan psixologiyasında biheviorizm və freydizm cərəyanlarına reaksiya kimi əmələ gəlmişdir. Onun baniləri (K.Rocers, O.Olport, A.Maslou və b.) belə hesab edirdilər ki, biheviorizmdən və freydizmdən fərqli olaraq humanistik psixologiya psixologiya elmində üçüncü yoldur və ya qüvvədir. Onlar bir insanı potensialını reallaşdırmaq və özünü inkişaf etdirməyə, fərdi böyüməyə nail olmağa çalışan tam inkişaf edən bir şəxsiyyət kimi araşdırırdılar. Qeyd edirdilər ki, hər bir normal insanın özünü ifadə etmə və özünü dərk etmə meyli var.

Humanistik psixologiyanı başqa sözlə, “ekzistensial” (latınca ex (s) istentia - mövcud olmaq deməkdir) psixologiya da adlandırırlar. Humanislik psixologiya insanı hisslərlə yaşayan varlıq kimi götürür. Onların fikrincə insana öz imkanlarını həyata keçirmək üçün kömək etmək lazımdır. Humanistik psixologiya bu köməyi psixoterapevtik aspektdə təhlil edir. Onların fikrincə insan psixoterapevtə “xəstə” kimi yox, müştəri kimi müraciət etməli, onu narahat edən, həyəcanlandıran həyati problemləri özü həll etməlidir, həyatının mənasını başa düşməlidir, psixoterapevt isə ancaq məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirməlidir. Təsadüfi deyildir ki, “humanistik psixologiya” ən çox psixoterapiyada yayılmışdır. Onun əsasında ümumi psixoloji nəzəriyyə təşəkkül etməmişdir. Təkcə bu fakt onun birtərəfli cərəyan olduğunu göstərir. Əsl psixoloji cərəyan heç də təkcə xəstələr və ya defektli adamlar üçün tətbiq olunmaqla məhdudlaşa bilməz. Humanistik psixologiyanın elmi-metodoloji baxımdan ən başlıca nöqsanı ondan ibarətdir ki, o, şəxsiyyətin təşəkkülünün ictimai-tarixi amillərlə şərtləndiyini qəbul etmir; onun istinad etdiyi humanizm mücərrəd humanizmdir.

2.4. Simvolik interaksionizm və sosial konstruksionizm nəzəriyyələri

Müasir sosial psixologiyada iki nəzəriyyə - simvolik interaksionizm və sosial konstruksionizm nəzəriyələri də diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Simvolik interaksionizm (daha sonra simvolik qarşılıqlı əlaqə) cərəyanında fəaliyyət və ünsiyyət prosesində insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin sosial problemləri araşdırılmışdır. Qarşılıqlı əlaqənin əsas ideyası: şəxsiyyət həmişə sosialdır və cəmiyyətdən

kənarda formalaşa bilməz. Rəmzlərin mübadiləsi və ümumi məna və mənaların inkişafı kimi ünsiyyətə xüsusi əhəmiyyət verilirdi.

Bu hadisələrin mahiyyətini, mənşəyini və dinamikasını izah edən bir mənbə görərək, sosial-psixoloji hadisələri şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəyə endirir. Şəxsiyyətin formalaşmasını zamanla baş verən qarşılıqlı yönümlü hərəkətlər və reaksiyalar sistemi kimi başa düşülməlidir. Cəmiyyətin vəziyyəti, münasibətləri və şəxsiyyəti, ideoloqların fikrinə görə (E.Hoffman, R.Linton, T.Nevcom, M.Şeriff və s.) insanlar arasındakı ünsiyyətin, bir-birlərinə uyğunlaşmanın nəticəsidir.

Sosial konstruksionizm nəzəriyyəsinin baniləri K.Gergen, R.Xarre, C.Şotter hesab edilirlər. C.Potter və M.Uezerellin diskursiv psixologiyası, T.Sarbin və C.Burnerin narrativ psixologiyası, G.Xermansın dioloqlu “Mən” konsepsiyası sosial konstruksioizmin əsasları kimi qəbul edilir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları postmodernizm və poststrukturalizm konsepsiyaları ilə yanaşı narratalogiya, hermenevtika, dialoq fəlsəfəsi, nitq hadisələri nəzəriyyəsindən bəhrələnmişlər. XX əsrin 70-ci illərində psixologiya elmində formalaşan sosial konstruksionizmə görə bizim mövcud, real, dəyərli, gözəl, düzgün, layiqli hesab etdiyimiz hər bir şey digər insanlarla münasibətlərdə dil, nitq vasitəsilə qurulur, yaxud konstruksiya olunur. Dünyada olan müxtəlif konstruksiyalar müxtəlif birliklərdə (etnik, peşəkar, elmi, dini) nəyin mövcud və dəyərli olmasına dair qrupdaxili razılaşmalarla bağlıdır. Sosial konstruksionizmdə birlik, insanlar, sosial konvensiyalar, dillər, dialoq, sosial praktika əsas olaraq qəbul edilir.

Sosial konstruksionizm subyektivizmdən uzaqlaşır və onlar belə hesab edirlər ki, obyektiv dünya “birgə danışıqlar, razılaşmalar, sosial təcrübələr” üzərində yaranır. Sosial konstruksionizmin banisi olan Gergen sosial gerçəkliyin qurulmasında “dərk edən fərdin

rolunun vurğulanmasını" qəbul etmir. K.Gergenin qeyd etdiyi kimi "sosial konstruksionizm obyektiv hesab edilən biliyin, ədəbi və ritorik əsaslandırmanın öyrənilməsinə, ideologiya və dəyərlərin aydınlaşdırılmasına, müxtəlif idraki formaların tarixi köklərinin müəyyənləşdirilməsinə, müxtəlif mədəniyyətlər daxilində insan fikirlərinin dəyişkənliyi diapozonlarının tədqiqinə" yönəlir.

Bu mənada sosial konstruksionizmdən çıxış edərək deyə bilərik ki, ayrı-ayrı sosial qruplar, submədəniyyətlər və kontrqruplar öz ideologiyalarını yaymaq, özlərinə tərəfdarlar toplamaq məqsədilə fərqli dəyərlər, biliklər, münasibətlər məcmusu yaradır və "ritorik əsaslandırmaq"la geniş təbliğ edirlər və çox zaman öz həyat meyarlarını, yaşayış düzənlərini ayinlər səviyyəsinə qədər yüksəldirlər. Belə qruplaşmalarda təbliğ edilən ideologiya uğrunda mübarizə və həlak olmaq qəhrəmanlıq, xilaskarlıq kimi qəbul edilir və qarşı tərəf bəzən bütöv cəmiyyət və dünya düşmən olaraq müəyyənləşdirilir.

K.Gergen sosial konstruksionizmin başlıca müddəalarının sonsuz universallıq, mədəniyyətdən və tarixdən kənar həqiqət, şərhsiz bir faktla bağlı olduğunu bildirir. Bu yanaşmaya görə, "bizim müşahidə etdiyimiz bütün əşyalar, hadisələr, insanlar daxili mahiyyətə malikdirlər". Sosial konstriksionistlər şəxsiyyətin Mən-inin çoxtərəfli olduğunu, digər insanlarla ünsiyyətdə çoxlaylı strukturun yarandığını və müxtəlif diskurslarda bu Mən-lərin bir-birini əvəz etdiyini, həmçinin sosial mübadilə və əlaqə prosesində insanlar arasında baş verən qarşılıqlı təsir əsasında yeni mahiyyət kəsb edə biləcəyini göstərirdilər.

Sosial konstruksionizm nəzəriyyəsinin üstün tərəflərindən biri kimi sosiallaşma və resosiallaşma prosesində insan Mən-inin mahiyyətinin necə formalaşdığını və dəyişdiyini izah etməyə imkanlar açması ilə bağlıdır. Göründüyü kimi K.Gergen Mən-in

formalaşmasında ünsiyyətin başlıca vasitəsi olan dilin, yəni təbliğ və təşviq edilən ideyaların əhəmiyyətli rolunu vurğulayır.

Güzəran həyatının təsiri imkanlarını açıqlamağa çalışan müəlliflər bilavasitə ilkin sosiallaşmanın insanın sonrakı həyat yolunun müəyyənləşməsindəki rolunu göstərməyə çalışırlar. Məlumdur ki, məhz ilkin sosiallaşma prosesində insan ilk növbədə bioloji varlıdan sosial varlığa çevrilmək mərhələsi yaşayır və bu mərhələdə mənimsənilən bilik və bacarıqlar alt-şüur səviyyəsində bütün həyat boyu insan davranılşarına təsirini saxlayır.

Sosial konstruksionizm insanların yaşamlarının mənasını və mahiyyətini, fərd və qrup, şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətlərinin əsaslarını, onlar arasında yaranan sosial və psixoloji münasibət və münaqişələrin mexanizmlərini müəyyənləşdirməyə yönəlir. Bu zaman əsas məqsəd sosial gerçəkliyin fərdi şəkildə qəbulu və dərki məsələlərinin müəyyənləşdirləməsinə yönəlir. Bu dərketməyə biliklərin, ideyaların həqiqi məğzinin deyil, hansı mənalarda ifadə edilərək çatdırıldığının təsirini açıqlamaq önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Майерс Д. Социальная психология. Питер, 2007.
3. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М.: Мысль, 1971, 352 с.
4. Кэлвин С.Х., Линдсей Г. Теории личности. М., 2009.
5. Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1990.

III FƏSİL
ÜNSİYYƏT PSİXOLOGİYASI. ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN YERİ

3.1. Ünsiyyət sosial-psixoloji problem kimi

İnsanlar birgə yaşayış və birgə fəaliyyət zamanı daima bir-biri ilə informasiya mübadiləsi aparır, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir və ya bir-birini qavrayır və anlayırlar. Başqa sözlə ünsiyyətə girirlər. İnsanın hər cür fəaliyyətində ünsiyyət zəruri şərt kimi özünü göstərir. Ünsiyyət olmadan insanların birgə fəaliyyəti həyata keçirməsi mümkün deyildir.

Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və onların arasında qarşılıqlı anlama baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət təlabatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, insanların öz münasibətlərini aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndiməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir.

Sosial-psixoloji baxımdan nəzərdən keçirdikdə, əvvəla, ünsiyyət iki və daha çox şəxs arasında baş verir; ikincisi, həmin proses az-çox dərk edilmiş olur; üçüncüsü, ünsiyyət insanlar arasında informasiya mübadiləsi olmaqla bərabər qarşılıqlı təsir prosesi, real gerçəkliyi əks etdirmək vasitəsidir; dördüncüsü, ünsiyyət dinamik prosesdir, onun müxtəlif forma və vasitələri vardır. Deməli, ümumi psixoloji baxımdan ünsiyyəti fəaliyyətin xüsusi bir növü hesab etmək olar. Ünsiyyət prosesində insanlar arasında fikir, bilik, rəy, təcrübə və hisslər mübadiləsi gedir, onlar bir-birinin inam və əqidəsinə təsiri olan müxtəlif tipli məlumatları əsasən başqaları ilə ünsiyyət prosesində əldə edir, öz bilik və təsəvvürlərini başqalarına aşılayırlar.

Aydındır ki, ünsiyyət həyat tələbatlarından doğur və demək olar ki, insanın ictimai həyatının gedişini tənzim edir. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar ünsiyyəti insanların bir-birini anlaması, başa düşməsi prosesi (S.L.Rubinşteyn), fikirlərin, təəssüratların başqalarına verilməsi prosesi (L.S.Vıqotski), insanların başqalarına olan tələbatı (Y.L.Kolominski) və s. hesab etmişlər.

Ünsiyyət prosesində insanlar nəinki mühit haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda müxtəlif adət və vərdişlərə yiyələnir ki, bunlar da real varlığın dərk edilməsinə xüsusi istiqamət verir. Deməli, ünsiyyət, hər şeydən əvvəl, obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən əsas şərtdir.

Həyati faktlar göstərir ki, ünsiyyət eyni zamanda psixi proseslərin təzahüründə özünəməxsus tərzdə iştirak edir. Ünsiyyət psixi proseslərin dinamikasına, təzahürünə təsir göstərir və onları daha da mütəhərrik edir.

Ünsiyyət eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına da müəyyən tərzdə istiqamət verir. Demək olar ki, şəxsiyyətin təşəkkülü müəyyən mənada ünsiyyət prosesinin məhsuludur.

Sosial psixologiya baxımından ünsiyyət probleminin maraqlı cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, insanın özünü dərk etməsi, öz məninə nəzər salması, özünü başqaları ilə müqayisə edərək qiymətləndirməsi belə ünsiyyət prosesinin məhsulu kimi qəbul edilə bilər. İnsan yalnız başqaları ilə ünsiyyət prosesində onları dərk edir.

Unsiyyətin predmeti başqa adamdan ibarətdir. Unsiyyət tələbatı sosial təlabatdır, insan təlabatları içərisində xüsusi yer tutur.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin ekspressiv mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası – bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır.

Ünsiyyətin özünəməxsus məzmunu, məqsədi və vasitələri mövcuddur (R.S.Nemov). Ünsiyyətin məzmunu dedikdə, fərdi təmas zamanı bir insandan digərinə ötürülən informasiya nəzərdə tutulur. Məhz öz məzmunundan asılı olaraq insanların ünsiyyəti müxtəlif xarakter daşıya və fərqlənə bilir.

Ünsiyyətin məzmununu, hər şeydən əvvəl, insanın daxili motivasiya və emosianal vəziyyəti haqqında məlumat təşkil edə bilər. Bu zaman insanlar bir-birinə mövcud tələbatları, emosional vəziyyətləri (razılıq, narazılıq, sevinc, kədər, qəm, əzab və s.) haqqında məlumatları çatdırır ki, bu cür informasiyalar bir adamdan başqalarına ötürülməklə şəxsiyyətlərarası tənzim rolunu oynaya bilər.

Ünsiyyətin məzmunu ətraf mühit, orada baş verən hadisələr haqqında məlumatlardan da ibarət ola bilər. Bu zaman ünsiyyətdə olan insanlar bir-birlərinə mövcud təhlükə, həyati əhəmiyyətə malik olan amillər haqqında məlumat verə bilərlər.

Ünsiyyətin məqsədinə gəldikdə, insanda müvafiq fəallığın nə üçün, nəyin xatirinə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan insanların ünsiyyətə girməsinin məqsədi geniş və çox sahəlidir. İnsanların ünsiyyətə girmə məqsədinə onların dünya, təlim və tərbiyə, şəxsi və işgüzar qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və s. haqqında obyektiv məlumatın verilməsi və ya alınmasını daxil edirlər (R.S.Nemov).

İnsanda ünsiyyətin vasitələri ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyaların kodlaşdırılmasında, ötürülməsində, işləmə və açılmasında özünü göstərir.

İnformasiyaların kodlaşdırılması onun bir canlı varlıqdan digərinə ötürülmə tərzindən ibarətdir. İnformasiya insanlar tərəfindən müəyyən məsafədən, hiss üzvləri vasitəsilə ötürülə və

qavranıla bilir. İnsanda dil və başqa işarələr sistemi vasitəsilə informasiya mübadiləsinə daha çox yer verilir.

Müasir sosial psixologiyada ünsiyyətin üç mühüm tərəfi, cəhəti qeyd olunur:

1) ünsiyyət informasiya mübadiləsi kimi və yaxud ünsiyyətin kommunikativ tərəfi;
2) ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi və ya ünsiyyətin interaktiv tərəfi;
3) ünsiyyət insanların bir-birini qavraması, anlaması kimi və yaxud ünsiyyətin perseptiv tərəfi.

3.2. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfinin xüsusiyyətləri

Ünsiyyətin informasiya mübadiləsi dedikdə informasiyanın iki tərəfi fərqləndirilir. Birinci, kommunikator - informasiyanı verən, ikincisi resipient -informasiyanı qəbul edən.

İnsanlar ünsiyyət prosesində bir- birlərinin fikirləri, ideyaları, hissləri və s. ilə tanış olurlar. Onlar keçmişdə baş vermiş müxtəlif hadisələr haqqında bir-birinə məlumat verir, ayrı-ayrı məsələlər barəsində bir-birlərinin rəyini və mülahizələrini öyrənirlər. Bu baxımından kommunikasiya prosesi informasiya mübadiləsi kimi təhlil oluna bilər. Kommunikasiyanın iki tipini fərqləndirmək olar: verbal və qeyri-verbal kommunikasiya.

Verbal kommunikasiya. Ünsiyyət prosesində nitq mühüm rol oynayır. İnsan istər onu əhatə edən mühit, istərsə də keçmiş və gələcək barədə hər cür məlumatı əsasən yazılı və şifahi nitq vasitəsilə alır. Nitqin əsas struktur vahidi olmaq etibarilə söz çox böyük qüvvəyə malikdir. İ.P.Pavlovun sözləri ilə desək “Söz fırtına kimi insanın orqanizminin ən etibarlı hesab edilən psixofizioloji prosesləri belə dağıda bilər, tərsinə çevirər, hətta yox edər və ya dəyişə bilər”. Söz yalnız pozan, dağıdan deyil, eyni zamanda müsbət təsirə malik

ən qüvvətli qıcıqlandırıcıdır. Ən çətin şəraitdə deyilən bircə kəlmə söz belə insanda ruh yüksəkliyi yaradır, onda müsbət emosiyaların baş qaldırmasına, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına, təzahürünə, həmçinin formalaşmasına istiqamət verə bilər. Burada əsl məsələ hər sözdən yerində istifadə etmək, bununla da ünsiyyətə düzgün qiymət verməkdir.

Nitqin müxtəlif funksiyaları var. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

- Nitq insanın intellektual fəaliyyətinin əsas silahıdır.
- İctimai-tarixi şərait haqqında məlumat nitq vasitəsilə alınır.
- Nitq ümumbəşəri təcrübənin mövcudluğunu təmin edir.
- Nitq milli mədəniyyətin inikası vasitəsidir.
- Nitq idrak alətidir.

Nitqin əsas funksiyası ilə yanaşı köməkçi funksiyaları da mövcuddur: a) nitqin emotiv funksiyası (danışanın emosiyasını, hisslərini ifadə etməsi); b) nitqin poetik, yaxud da estetik funksiyası; c) nitqin nominativ funksiyası; ç) nitqin yardımçı funksiyası (məs: allo); d) nitqin fərqləndirmə (diakritik) funksiyası; ə) nitqin interdiktiv (qadağanedici) funksiyası və s.

Kütləvi informasiya prosesi 4 tərkib hissədən ibarətdir: kommunikator, resipient, verilən məlumat, informasiyanın verilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr.

Kommunikator. Adi kommunikasiya prosesində kommunikator konkret fərddir. Burada isə məlumatı verən müəyyən kollektiv və ya qrupdur. Daha doğrusu verilən məlumat konkret fərdin adından yox, hər hansı kollektiv adından verilir.

Resipient. Kütləvi informasiya prosesində adətən müəyyən ixtisas sahibləri və ya hər hansı yaş qrupunu təmsil edən adamlar resipient rolunda çıxış edirlər.

Verilən məlumat. Kütləvi informasiya prosesində veriləcək məlumatın düzgün seçilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan, hansı tipli məlumatlar necə və kimlərin fəal iştirakı ilə çatdırılmalıdır, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən nə şəkildə istifadə edilməlidir və s. kimi məsələlərin düzgün həlli ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

İnformasiyanın verilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr. Bu vasitələrin düzgün müəyyənləşdirilməsi kütləvi informasiya prosesinin əsas şərtlərindən biridir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı məsələlərin aydınlaşdırılması zəruridir: hansı kanallar vasitəsilə verilən məlumatları kimlər daha asan, düzgün qavraya bilər, nə tipli məlumatlar hansı kanallar vasitəsilə verilsə, daha təsirli olar və s.

Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələrinin müxtəlif tipləri var. Bu baxımdan aşağıdakılar xüsusi olaraq qeyd olunur:

1. Mimika sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin bu və ya digər dərəcədə lokal mimika sahələridir.

Son zamanlar vizual ünsiyyət - "gözlərin təması" problemi diqqəti daha çox cəlb edir. Anatomik baxımdan gözlər nə qədər müxtəlif olsa da, onların kodları, başqa sözlə, psixosemantikası baxışların, necə deyərlər, rəqsində açıqlanır.

2. İntonasiya ünsiyyətin başlıca akustik vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində kommunikatorun resipientə münasibəti bilavasitə onun intonasiyasında əks olunur. Onun ekspressiv - emosional funksiyası önəmlidir. İntonasiyanın bu funksiyası xüsusi məntiqi vurğu, pauza və s. kimi akustik vasitələrlə qaynaqlanır.

3. Kinesika "bədən hərəkətlərinin dili" kimi meydana çıxır. İnformasiya mübadiləsində onun kodları jestlər vasitəsilə açıqlanır.

4. Proksimika insanın şəxsi məkanı kimi ünsiyyət prosesində özünəməxsus rol oynayır. İnsan bu məkanı özününkü hesab edir, hətta onu bir növ fiziki bədəninin davamı sayır. Ünsiyyət prosesində

kimisə özümüzə yaxın buraxır, kimisə yaxın buraxmırıq, şəxsi məkanın hüdudları subyektiv olaraq belə müəyyən olunur.

Tədqiqatçı Alları Piz psixoloji məsafənin aşağıdakı zonalarını müəyyənləşdirmişdir:

- İntim zona (15 sm-dən 46 sm-ə qədər) - xüsusi bufer zonasıdır. Bu zonaya ən yaxın emosional təmasda olan adamlar nüfuz edə bilər.
- Şəxsi zona (46 sm-dən 1, 2 m-ə qədər) - dostluq üçün optimal ünsiyyət sahəsidir. Bu sahədə dostların bir-birinə toxunması mümkündür.
- Sosial ünsiyyət zonası (1, 2 m-dən 3, 6 m-ə qədər) - işgüzar ünsiyyət üçün səmərəli sahədir.
- Kütləvi zona (3,6 sm-dən daha çox) - ictimai yerlərdə bir-birini tanımayan adamlar arasında ünsiyyət üçün səmərəli sahədir.

İnsanlar birgə fəaliyyət prosesində müxtəlif formalarda əlaqə və münasibətlərə girir, əməkdaşlıq edirlər. Qarşılıqlı təsir - təsir edəndən, təsirə məruz qalandan, təsiri təmin edən vasitələrdən, təsirin insan davranışında əmələ gətirdiyi dəyişiklikdən, daha doğrusu təsirin nəticəsindən ibarətdir. Bu baxımdan istər nəzəri, istərsə də praktik məqsədlər üçün onların əsas tiplərinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3.3. Ünsiyyətin interaktiv tərəfinin xüsusiyyətləri

Sosial psixologiyada ünsiyyətin ən mühüm cəhətlərindən biri kimi onun qarşılıqlı təsir prosesi olması, başqa sözlə interaktiv cəhəti diqqəti cəlb edir.

Ünsiyyətin interaktiv tərəfi - qarşılıqlı təsir prosesidir. Bu zaman insan başqasından nə isə öyrənmək, ona təsir etmək, onunla dostluq etmək, onu yersiz hərəkətlərdən uzaqlaşdırmaq, ondan hansısa bir köməkliyi əldə etmək və ya ona öz kömək əllini uzatmaq istəyini və ya məqsədini güdə bilir. Bu halda ünsiyyətin nəzərdə

tutulan məqsədi onun hər iki iştirakçısının birgə fəaliyyət tələbatına uyğun olarsa öz müsbət bəhrəsini verə bilir, yəni təsir bir tərəfli deyil, qarşılıqlı xarakter daşıyır. Belə ki, A. fərdin hərəkəti B-nin davranışında dəyişikliyə səbəb olur, onda cavab reaksiyası yaradır, nəticədə bu reaksiya A-nın da davranışına təsir göstərir. Deməli qarşılıqlı təsir prosesi baş verir. İnsanlar birgə fəaliyyət prosesində müxtəlif formalarda əlaqə və münasibətlərə girir, əməkdaşlıq edirlər. Qarşılıqlı təsir dedikdə, bu cəhəti nəzərdə tuturlar.

Hər şeydən əvvəl, "qarşılıqlı" sözünə diqət yetirək. Əgər təsir qarşılıqlıdırsa, bu o deməkdir ki, həmin prosesdə ən azı iki adam bir-birilə ünsiyyətdədir. İki misalla tanış olaq: a) anasının xoş sözlərinə qulaq asa-asa uşaq gülümsünür, mehriban-mehriban anasına baxır və gəlib başını onun dizləri üstünə qoyur; b) qonşu otaqdan səs gəlir. Uşaq səsə qulaq asır və üzünü pəncərədəki akvariuma sarı çevirir. O, diqqətlə akvariumdakı qızıl balıqlara baxır. Birinci halda uşaq hətta bir söz deməsə belə, ünsiyyət aktı göz qabağındadır: biri danışır, o biri isə öz hissləri və hərəkətləri ilə ona cavab verir. İkinci halda isə biz artıq ünsiyyətdən danışa bilmərik; o uşağın idrak fəaliyyəti ilə əvəz olunmuşdur. Qarşılıqlı təsir prosesində söz, hiss və hərəkət özünəməxsus şəkildə birləşir.

Adətən birgə fəaliyyət və ünsiyyət zamanı qarşılıqlı təsir müvafiq sosial normalar və sosial nəzarət əsasında həyata keçirildikdə özünün səmərəli nəticəsini verir. Sosial normalar insanların qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı münasibətlərini tənzim etmək üçün cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş normalardır.

Cəmiyyət spesifik sosial davranış normaları sistemi nümunələrini hazırlayır və müvafiq şəraitdə həmin normalara əməl etməyi özünün bütün üzvlərindən tələb edir. Bu normalar pozulduqda sosial nəzarət mexanizmi işə düşür (bəyənməmək, danlamaq, cəzalandırmaq şəklində) və davranışın korreksiyasına gətirib çıxarır. Burada həmin normaların

cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən qəbul olunması, həmin normaları etalon kimi qəbul etmələri və öz davranışlarını etalona uyğun qurmağa çalışmaları əsas şərtdir. Lakin bu hələ kifayət deyildir. Həmin normalara əməl olunmasına sosial nəzarət edilmədən bu normaların işləyəcəyi şübhə doğurur. Bunu gündəlik həyati faktlar da sübut edir. Adətən, sosial nəzarət zəif olduqda və ya ikili münasibət xarakteri daşıdıqda sosial normaların pozulması halları tez-tez özünü göstərir.

Qarşılıqlı təsir prosesində sosial nəzarət ünsiyyətdə olan adamların rollarına uyğun şəkildə həyata keçirilir. Psixologiyada rol altında kimin bu və ya digər mövqedən asılı olaraq hansı davranış modelini yerinə yetirməsi nəzərdə tutulur. Subyekt müəllim və ya şagird, bacı və ya qardaş, həkim və ya xəstə, müdir və ya işçi, ev yiyəsi və ya qonaq və s. rolunu yerinə yetirə bilər. Hər bir rol tamamilə müvafiq tələbə və ətrafdakılarının müvafiq gözləmələrinə cavab verməlidir. Adətən ünsiyyətdə olan adamlar bir-birindən öz rolunu onun gözlədiyi kimi yerinə yetirməsini istəyirlər. Məsələn, şairdlər gözləyirlər ki, müəllim onlara yaxşı dərs desin, yüksək qiymət versin, onların istəyini yerinə yetirsin və s. Müəllim isə gözləyir ki, şagirdlər dərsə yaxşı hazırlaşsın, intizamı pozmasın, müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirsin. Məhz buna görə də müxtəlif rolları yerinə yetirən adamların qarşılıqlı təsiri onların rol gözləmələri ilə tənzim olunur. İnsanın istəyib – istəməməsindən asılı olmayaraq onu əhatə edənlər ondan müvafiq nümunəyə uyğun davranış gözləyirlər. Rolun bu və ya digər şəkildə yerinə yetirilməsi mütləq sosial qiymət alır, roldan hər hansı bir kənara çıxma halı bəyənilmir.

3.4. Ünsiyyətin perseptiv tərəfinin xüsusiyyətləri

Ünsiyyət insanların bir-birini qavramasından başlayır. Qavrayışın bu növü psixologiyada sosial persepsiya adlanır. Bu sahədə tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır:

1) sosial persepsiyanın məzmununun öyrənilməsi;

2) şəxsiyyətlərarası qavrayışın mexanizmləri, onu müşayiət edən vasitələrin öyrənilməsi.

Şəxsiyyətlərarası qavrayışda insanın fiziki siması, ifadəli hərəkətləri və geyim xüsusiyyətləri əks olunur. Sosial persepsiyanın məzmunu həm qavrayış obyektinin həm də qavrayış subyektinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Çünki o istər-istəməz iki şəxs arasında baş verən qarşılıqlı təsir prosesidir.

Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanlar bir-birini qavrayarkən, bir tərəfdən, özlərinin fiziki simasını, digər tərəfdən sosial simanı qavrayırlar.

Fiziki simanın qavranılmasında sifət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də ağızla göz sahəsindəki məsafə ən ifadəli hərəkətlərin məkanıdır. Bu sahəyə mimika zonası deyilir. Sosial sima ilk növbədə, insanın geyim xüsusiyyətləri, bəzək-düzəyi və s. aksessuarları vasitəsilə qavranılır.

İnsanlar qavrayış prosesində bir-birlərini müxtəlif sosial etalon və stereotiplər baxımından qiymətləndirirlər. Etalon fransız sözü olub ölçü nümunəsi deməkdir. İnsanlar müxtəlif fiziki obyektlərlə yanaşı sosial obyəktləri də qiymətləndirərkən müəyyən etalonlardan istifadə edirlər. Sosial etalonlar müxtəlifdir. Kişilik və qadınlıq etalonlarını buna misal göstərmək olar.

İnsanların bir-birini qavraması prosesində sosial stereotiplərin də öz rolu var. Stereotiplər müəyyən bir irqə, millətə, peşəyə və s. mənsub olan adamlar, qruplar haqqında adi şüur üçün səciyyəvi olan təsəvvürlər kimi meydana çıxır.

Refleksiya geniş anlayışdır. Refleksiya dedikdə, birinci növbədə, insanın özünü, öz daxili aləmini dərk etməsi, özünün fikir və hisslərini təhlil etməsi, özünü, öz əməllərini, adamlarla münasibətlərini görmək bacarığını, özü haqqında mühakimələrini

nəzərdə tuturlar. Bundan başqa refleksiya - başqa adamların sənə necə münasibət bəslədiyini, necə yanaşdığını, onların səni necə başa düşdüklərini görmək və dərk etmək deməkdir.

İnsan başqalarının davranışının səbəblərini özünəməxsus tərzdə izah edirsə, bu tip proseslər kauzal atribusiya adlanır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qavranılan adamın tam surətinin yaranması daha çox qavrayanın fərdi xüsusiyyətlərindən, onun emosional halından, qavradığı adama fərdi münasibətindən, həyat təcrübəsindən, aldığı informasiyanın nəinki məzmunundan, həm də miqdarından və s. asılıdır.

Şəxsiyyətlərarası qavrayış sahəsində müəyyən effektlər vardır: "Oreol effekti" və "yenilik effekti".

Oreol effektinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, biz hər hansı bir adamı yaxşı adam kimi tanıdıqda sonralar onun nöqsanlarını adətən görmürük, davranışını, əməllərini, eləcə də ayrı-ayrı keyfiyyətlərini yaranmış ilk xoş təəssürat əsasında qiymətləndiririk və əksinə, adam yeni kollektivdə, qonşular arasında özünün pis adam kimi tanıtdıqda, onun hətta yaxşı əməllərinə də inanılmır.

Yenilik effekti isə tanıdığımız və tanımadığımız adamlar haqqındakı informasiyanın əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, tanımadığımız adamın davranışını izah edərkən adətən onun haqqında bizə məlum olan ilk informasiyaya əsaslanırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Андреева Г.М. Социальная психология: учеб. для вузов 5-е изд.испр. и доп. М.: Аспект Пресс, 2010, 362 с.
2. Горянина В. А. Психология общения. М.: Издательский центр «Академия», 2002, 416 с.

3. Мясищев В.Н. Психология отношений. Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 1995.
4. Леонтьев А.А. Психология общения. М.: Смысл, 1999, 365 с.

IV FƏSİL
ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI VƏ SOSİAL MÜNASİBƏTLƏRDƏ ÜNSİYYƏT

4.1. Sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin həyata keçirilməsi

Sosial psixologiyada şəxsiyyətlərarası münasibətlər məsələsinə, ilk növbədə sosial münasibətlər sisteminə dair müxtəlif fikirlər ifadə olunur. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təbiəti sosial münasibətlər ilə bir sıraya qoyulmadığı təqdirdə düzgün başa düşülə bilər.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteri sosial münasibətlərin təbiətindən xeyli fərqlənir: onların ən vacib spesifik xüsusiyyəti emosional əsasın olmasıdır. Buna görə, şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrupun psixoloji "iqlimində" bir amil kimi qəbul edilə bilər. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin emosional əsası, insanların bir-birlərinə münasibətdə doğulan müəyyən hisslər əsasında yaranması və inkişaf etməsi deməkdir.

İnsanlar arasındakı münasibətlər yalnız birbaşa emosional təmaslar üzərində qurulmur. Fəaliyyət özü, vasitəçilik etdiyi başqa bir əlaqəni müəyyənləşdirir.

Bütün bunlar belə bir analizin metodoloji vasitələri ilə bağlı çox kəskin bir sual doğurur. Ənənəvi sosial psixologiya əsasən diqqətini şəxsiyyətlərarası münasibətlərə yönəltdi, buna görə də onların öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq metodik vasitələrin arsenalı xeyli əvvəl və daha tam şəkildə inkişaf etdirildi. Bu vasitələrin başlıcası, amerikalı tədqiqatçı C.Moreno tərəfindən irəli sürülən, xüsusi nəzəri mövqeyinə tətbiq olunan sosiometriya metodudur. Bu konsepsiyanın uğursuzluğu çoxdan tənqid olunsa da, bu nəzəri sxem çərçivəsində hazırlanmış texnika çox populyar olduğunu sübut etdi.

Beləliklə, deyə bilərik ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrupun psixoloji "iqlimində" bir amil olaraq görülür. Lakin dəyişmək, yaxşılaşdırmaq üçün şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərin diaqnozu üçün Amerika psixiatrı və sosial psixoloq C.Morenonun sosiometrik texnikasından istifadə olunur.

Şəxslərarası münasibətlər insanlar arasında hisslər, mühakimələr və bir-birlərinə müraciət şəklində inkişaf edən münasibətlər məcmusudur.

Şəxsiyyət münasibətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1) insanların bir-birini qavraması və anlaması;

2) şəxsiyyətlərarası cəlbedicilik (cazibə və rəğbət);

3) qarşılıqlı əlaqə və davranış (xüsusən rol oynama).

Şəxslərarası münasibətlərin komponentləri:

1) İdrak komponenti - bütün zehni prosesləri əhatə edir: hisslər, qavrayış, hafizə, yaddaş, düşüncə, təxəyyül. Bu komponent sayəsində ortaq fəaliyyətlərdə və insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma mövzusunda fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər haqqında biliklər meydana gəlir. Qarşılıqlı anlaşmanın xüsusiyyətləri bunlardır:

a) adekvatlıq - qəbul olunan şəxsiyyətin zehni əks olunmasının düzgünlüyü;

b) eyniləşdirmə - bir şəxsiyyətin başqa bir şəxsiyyət ilə eyniləşdirilməsi;

2) emosional komponent - digər insanlarla şəxsən ünsiyyət zamanı bir insanda yaranan müsbət və ya mənfi təcrübələri əhatə edir:

a) bəyənir və ya bəyənmir;

b) özündən, tərəfdaşdan, işdən və s. ilə məmnunluq;

c) empatiya - başqa bir insanın təcrübələrinə empatiya (başqasının yaşadığı bu hisslərin təcrübəsi) və çətinliklə özünü göstərə bilən emosional reaksiya;

3) davranış komponenti - müəyyən şəxsin digər insanlara, bütövlükdə qrupa münasibətlərini ifadə edən üz ifadələri, jestlər, pantomimika, nitq və hərəkətlər münasibətlərin tənzimlənməsində aparıcı rol oynayır.

Şəxslərarası münasibətlərin səmərəliliyi, məmnunluq vəziyyəti qrupun və üzvlərinin narazılığı ilə qiymətləndirilir.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin növləri:

1) istehsal münasibətləri - istehsal, təlim, məişət və digər problemləri həll edərkən təşkilatların işçiləri arasında yaranır və işçilərin bir-birlərinə münasibətdə müəyyən edilmiş davranış qaydaları nəzərdə tutulur. Münasibətlərə bölünür:

a) şaquli - idarəçilər və tabeliyində olanlar arasında;

b) üfüqi - eyni statuslu işçilər arasındakı münasibətlər;

c) çapraz olaraq - bir istehsal bölməsinin rəhbərlərinin digərinin adi işçiləri ilə münasibətləri;

2) daxili münasibətlər - tətildə və evdə əmək fəaliyyətindən kənarda formalaşır;

3) rəsmi münasibətlər - rəsmi sənədlərdə nəzərdə tutulan tənzimləmə münasibətləri;

4) qeyri-rəsmi münasibətlər - insanlar arasındakı münasibətlərdə həqiqətən inkişaf edən, bəyənilən və ya bəyənilməyən, qarşılıqlı qiymətləndirmələrdə və s.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteri cinsiyyət, milliyyət, yaş, xasiyyət, sağlamlıq vəziyyəti, peşə, insanlarla təcrübə, özünə hörmət, ünsiyyətə ehtiyac və s. amillər ilə xarakterizə olunur.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişaf mərhələləri:

1) tanışlıq mərhələsi - birinci mərhələ insanlar arasında bir-birlərinin qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı qavrayış və qiymətləndirmənin baş verməsi, əsasən aralarındakı münasibətlərin xarakterini müəyyənləşdirir;

2) dostluq mərhələsi - şəxsiyyətlərarası münasibətlərin meydana çıxması, insanların bir-birlərinə daxili münasibətlərinin rasional (qarşılıqlı əlaqədə olan insanların bir-birlərinə xas olan və dəyərsiz olduqları barədə məlumatlılığı) və emosional səviyyələrdə (müvafiq təcrübələrin meydana çıxması, emosional reaksiya və s.);

3) yoldaşlıq mərhələsi - görüşlərin yaxınlaşması, bir-birlərinə dəstək və etimad ilə xarakterizə olunur.

Əksər hallarda, ünsiyyət olaraq təyin olunan insanların qarşılıqlı əlaqəsi demək olar ki, həmişə fəaliyyətə toxunur və həyata keçirilməsinin şərti kimi çıxış edir. Beləliklə, insanlar bir-biri ilə ünsiyyət qurmadan kollektiv əmək, sənət, oyunlar, medianın fəaliyyəti ola bilməz. Eyni zamanda, ünsiyyətə xidmət edən fəaliyyət növü, bu fəaliyyəti icra edənlər arasında bütün ünsiyyət prosesinin məzmununa, formasına öz möhürünü vurur.

Şəxslərarası ünsiyyət yalnız insanların qarşılıqlı fəaliyyətini əhatə edən fəaliyyətlərin zəruri bir komponenti deyil, eyni zamanda insanlar birliyinin normal fəaliyyət göstərməsinin vacib şərtidir.

İnsanların qarşılıqlı münasibətlərində hər bir insan daim cisim və ünsiyyət predmeti rolunda özünü tapır. Digər ünsiyyət iştirakçılarını öyrənir, onlara maraq göstərir və bəlkə də laqeydlik və ya düşmənçilik gösrərməyə başlayır. Onlara münasibətdə müəyyən bir problemi həll edən bir subyekt olaraq onlara münasibət göstərir. Eyni zamanda, ünsiyyət qurduğu hər kəs üçün bilik obyektidir. Duyğularını yönləndirdikləri, təsir etməyə çalışdıqları, daha az və ya çox güclü təsir göstərdikləri obyekt olduğu ortaya çıxır. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, hər bir ünsiyyət iştirakçısının bir obyekt və predmet rolunda eyni vaxtda qalması insanların hər hansı bir birbaşa ünsiyyətinə xasdır.

Ünsiyyət obyekti (subyekti) mövqeyində qalmaqla insanlar rollarının xarakteri baxımından bir-birlərindən çox fərqlidirlər.

Birincisi, "yerinə yetirmə" şüurlu ola bilər. Bir obyekt olaraq, insan digərləri ilə ünsiyyət qurduğu insanlarda hansı reaksiya doğurduğunu düşünmədən, təbii olaraq xarici görünüşünü, ifadəli davranışını, görünüşünü, hərəkətlərini digərlərinə göstərə bilər. Ancaq onunla söhbət zamanı və ya müəyyən bir anda başqaları ilə nə dərəcədə təsirləndiyini müəyyənləşdirməyə cəhd edə bilər, məqsədyönlü şəkildə hər kəsin özü haqqında başqalarında istədikləri təəssüratı formalaşdırmaq üçün əlindən gələni edir. İkincisi, fərdi şəxsiyyətlərini xarakterizə edən şəxsi quruluşlarının mürəkkəbliyi dərəcəsində dəyişən insanlar uğurlu qarşılıqlı fəaliyyət üçün qeyri-bərabər imkanlar təqdim edirlər.

Eyni zamanda, ünsiyyət subyektləri olaraq insanlar bir-birlərindən başqa bir şəxsin yuxarıda göstərilən orijinallığına nüfuz etmək, ona münasibətini müəyyənləşdirmək, bu şəxsiyyətə ən uyğun, ünsiyyət məqsədlərinə təsir etmək üsullarını seçmək qabiliyyəti ilə fərqlənirlər.

Hal hazırda insanların uyğunsuzluğu fenomeni psixologiyada geniş öyrənilir. Eyni zamanda faktlar göstərir ki, yuxarıda göstərilən daha böyük və ya daha az uyğunluq, insanlarla ünsiyyətdə ən çox hiss olunur, birbaşa özlərini ünsiyyət obyekti və subyektləri kimi göstərdiklərini müəyyənləşdirir.

İndi psixoloji elm üçün müqayisədən istifadə edərək müəyyən parametrlərdə bir-birinə bənzəyən və ya bir-birindən fərqli olan insanlar arasında bir tipologiyanın inkişaf etdirilməsi çox vacibdir.

4.2. Şəxsiyyətin sosial münasibətlərin ümumi sistemindəki yeri

İnsanın şəxsiyyəti insanlarla ünsiyyət prosesində formalaşır. Həyatın başlanğıc dövründə insan özünə yaxın ətrafını təşkil edən insanları seçməkdə sərbəstdirsə, yetkinlik yaşına çatdıqda özü də onu

əhatə edən və ünsiyyət qurduğu insanların sayını və tərkibini tənzimləyə bilər. Beləliklə, bir insan özünü bu mühitdən müəyyən psixoloji təsir axını ilə təmin edir.

Bildiyiniz kimi, bir insanın yaxın ətrafı, yaşadığı, oynadığı, oxuduğu, istirahət etdiyi, işlədiyi insanlardır. Bir insan zehni olaraq hamısını əks etdirir, hər kəsə emosional reaksiya verir, hər kəsə qarşı müəyyən bir davranış tərzi tətbiq edir. Onlarla ünsiyyət quran şəxsin zehni əks olunması, emosional münasibəti və davranışı bu insanların fərdi xüsusiyyətlərindən daha çox asılıdır.

Eyni zamanda, bu zehni əks, emosional münasibət və davranış həmişə ətrafındakılarla ünsiyyət quran bir insanın motivasiya-ehtiyac sahəsinin xüsusiyyətlərinin izini daşıyır. Bu xüsusiyyətlərlə əlaqəli ünsiyyətə üstünlük verdiyi insanlar arasındakı seçimdir.

Çoxsaylı faktlar göstərir ki, insanların xarici və daxili görünüşü, bilik, bacarıq və hərəkətləri, onlarla ünsiyyət quran insanın ehtiyaclarını necə təmin etməsindən, ünsiyyətin tezliyi və xarakterindən asılıdır. Onunla ünsiyyət quran insanların apardığı xüsusiyyətlərin uyğunluğu, ehtiyac duyduğu motivasiya sahəsinin xüsusiyyətləri bu insanların hər birinin bir şəxs üçün subyektiv əhəmiyyətini müəyyənləşdirir.

Ətrafdakı insanlar üçün fərdin öyrəndiyi ənənəvi və standartlara uyğun, fərd üçün subyektiv cəhətdən əhəmiyyətli olduqda onlarla ünsiyyət qurmaq istəyinə səbəb olur. Daha tez-tez ünsiyyət qurmaq üçün insanların seçiminə şəxsin simpatiya, qəyyumluq, üstünlük, "mən"in qorunması və ya özünü təsdiqləmə ehtiyacı kimi xüsusi fərdi ehtiyacları təsir göstərir.

Bir insanın birbaşa ünsiyyət dairəsinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinə müəyyən mənada sosial mənsubiyyət və hallar, məsələn, universitetdə oxumaq, iş və ya qadınların uşaq böyütmək məqsədi kimi xüsusiyyətləri təsir edir.

Əksər insanlarda ünsiyyət dairəsinin sərhədlərinin genişlənməsi tədricən fasilələrlə xarakterizə olunur. Hər bir insanın ünsiyyət qurduğu insanların tərkibində əhəmiyyətli bir yeniləmə, uşaq bağçasına, məktəbə daxil olmaq, instituta girmək, müstəqil işə başlamaq, evlənmək və ya yaşamaq kimi məqamlarda baş verir. Eyni qrupdakı həmyaşıdları ilə ünsiyyətin həcmi və orta məktəbədəki sinif yoldaşları ilə ünsiyyət dairəsi genişlənir.

Yaşla bağlı bir insanı digər insanlarla birbaşa ünsiyyətə girməyə məcbur edən səbəblərin təbiətində ciddi fərqlər var. Beləliklə, 15-23 yaş arasında olan dövrdə, idrak ehtiyaclarını ödəməyə əsaslanan təmaslarda əhəmiyyətli bir artım vardır. Birbaşa ünsiyyətin ən gərgin dövrü 23-30 yaşdadır. Bu yaşdan sonra insanın sosial dairəsi azalır və insanların birbaşa ünsiyyət dairəsinə daxil olur.

Bir insan üçün digər insanların subyektiv əhəmiyyətindəki dəyişikliklər, bir tərəfdən, ehtiyac sistemində özlərinə münasibət, digər tərəfdən - onun sosial çevrəsini təşkil edən insanların onlara olan münasibətindən asılıdır. Bir insan üçün fərqli dərəcədə əhəmiyyətli olan digər münasibətləri onun aparıcı ehtiyaclarına o qədər də təsir etmir, əksinə iddia edilən davranışların həyata keçirilməsində özünü göstərən "mən"in onlara tabe olmaq meyllərinə güclü təsir göstərir.

Daha da həll edilməli olan bir problem, həyatının müxtəlif illərində bir insanın ictimai çevrəsini meydana gətirən insanların tərkibinin şəxsiyyətin formalaşmasına necə təsir etdiyini öyrənməkdir.

Bu problemi həll etmək üçün digər insanları bir insan üçün əhəmiyyətli edən və onun təsirinə uyğunluğunu artıran ümumi şərtləri deyil, insanın cinsindən, peşəsindən və fərdi olaraq asılı olarn bu şərtlərin yaşdan-yaşa necə dəyişməsini də müəyyən etmək

lazımdır. Şəxsi xüsusiyyətlərə görə müəyyən insanların təsirinə yüksək dərəcədə uyğunlaşma təmin edilir. Şəxsiyyətin formalaşmasının ən uğurla getməsi üçün həyatının hər bir mərhələsində hər bir şəxs üçün ünsiyyət dairəsinin lazım olduğunu da bilmək lazımdır. Nəhayət, fərd üçün ünsiyyət dairəsinin yaradılmasını necə idarə etmək lazımdır ki, yalnız əsaslı və praktik fəaliyyət deyil, həm də digər insanlarla qarşılıqlı əlaqəsi şəxsiyyətin optimal inkişafı üçün şüurlu və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunsun.

Hazırda insanda psixoloji vəziyyətin inkişafında, zehni proseslərin və xassələrin müəyyən xüsusiyyətlərinin aktuallaşmasında, eləcə də bütövlükdə şəxsiyyətinin formalaşmasında ünsiyyətin böyük rolu hamı tərəfindən qəbul olunur.

Ünsiyyətdə iştirak edən insanların müsbət ehtiyaclarını təmin etmək üçün ən yaxşı şəkildə töhfə verməsi, emosional rahatlıq, yüksək intellektual və könüllü fəaliyyət göstərmələri, həyata keçirdikləri kollektiv fəaliyyətin məqsədlərini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsinə imkan yaradan bir sıra psixoloji xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. I kitab. Bakı, 2010.
2. Asmolov A.G. Şəxsiyyət psixologiyası. Moskva, 1990.
3. Bodalev A.A. Şəxsiyyət psixologiyası. Moskva, 1988.
4. Куницина В., Казаринова Н., Погольша В. Межличностное общение. СПб: Питер, 2001, 544 с.

V FƏSİL
ÜNSİYYƏTİN NÖVLƏRİ VƏ FORMALARI. İŞARƏ SİSTEMLƏRİNİN ROLU

5.1. Unsiyyətin məzmunu, məqsədi və vasitələri

Ünsiyyət iki və daha çox insanın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəlmiş qarşılıqlı təsirinə deyilir. Unsiyyətin predmeti başqa adamdan ibarətdir. Unsiyyət tələbatı sosial tələbatdır, insan tələbatları içərisində xüsusi yer tutur.

Sosial-psixoloji tədqiqatlarda ünsiyyəti xarakterizə etmək üçün ünsiyyətin məzmunu, məqsədi və vasitələri kimi anlayışlardan istifadə olunur. Ünsiyyətin özünəməxsus məzmunu, məqsədi və vasitələri mövcuddur. Ünsiyyətin məzmunu şəxslərarası münasibətlər zamanı şəxsdən bir şəxsə, və ya qrupdan digər bir qrupa ötürülən informasiyadır.

Ünsiyyətin məzmunu ətraf mühit, orada baş verən hadisələr haqqında məlumatlardan da ibarət ola bilər. Bu zaman ünsiyyətdə olan insanlar bir-birlərinə mövcud təhlükə, həyati əhəmiyyətə malik olan amillər haqqında məlumat verə bilərlər.

İnsan ünsiyyəti çoxölçülü və daxili məzmununa görə müxtəlifdir. İnsanlar müəyyən məqsədlərə görə ünsiyyətə girirlər. Ünsiyyətin məqsədi müxtəlifdir və bütün tələblərə çatmaq, ehtiyacını ödəmək üçün bir vasitədir: sosial, bioloji, mədəni, idraki, yaradıcı, estetik, fərdi inkişaf tələbatları, əxlaqi inkişaf və digərləri.

R.S.Nemovun fikrincə, "İnsanların ünsiyyətə girmə məqsədinə onların dünya, təlim və tərbiyə, şəxsi və işgüzar qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və s. haqqında obyektiv məlumatın verilməsi və ya alınmasını daxil edirlər".

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə eyni zamanda işarə sistemləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Verbal (nitq) və qeyri verbal (jest) ünsiyyət vasitələrini ayırmaq olar. Danışıq məlumatları mətn vasitəsilə şifahi və yazılı formada ötürülür. Yazılı nitqin üstünlükləri sözlərin dəqiqliyi, əhatəliliyi, söz ehtiyatının zənginliyi, təqdimatin məntiqliliyidir. Nitqin üstünlükləri isə qənaət, emosional zənginlikdir.

İnsanlar arasında psixoloji təmas yaratmaq, vəziyyətin təfsirini əks etdirən duyğuları ifadə etmək üçün qeyri verbal ünsiyyət vasitələrinə ehtiyac duyulur. qeyri verbal ünsiyyət üç qrupa bölünür.

1. Vizual: kinesika (bədən hissələrinin hərəkəti); baxış və gözlə təmas istiqaməti; gözlərin, üzün ifadəsi; duruş; dəri reaksiyaları; məsafə (həmsöhbətə olan məsafə, ona dönmə bucağı, şəxsi məkan); köməkçi rabitə vasitələri - fiziki xüsusiyyətlər (cins, yaş) və onların çevrilmə vasitələri (paltar, kosmetika, eynək, zinnət əşyaları və s.).

2. Akustik: nitqlə əlaqəli (intonasiya, səs səviyyəsi, tembr, ton, ritm, yüksək səs, nitq fasilələri və mətndə lokalizasiyası); nitqlə əlaqəsi olmayan (gülmək, ağlamaq, öskürmək, ah çəkmək, dişləri qırmaq, iyləmək və s.).

3. Toxunma: fiziki təsir (kor insanın əlindən tutması, əl sıxmaq, çiyninə toxunmaq).

V.A.Labunskayanın təsnifatına görə, şifahi olmayan əlaqə vasitələri aşağıdakılara bölünür:

1) optik-kinetik (jestlər, mimika, pantomimika);

2) paralinqvistik (səsləndirmə) və ekstralinqvistik (öskürmək, ağlamaq, gülüş, nitq);

3) ünsiyyət prosesinin məkanı və vaxtının təşkili (tərəfdaşların yerləşdirilməsi, gecikmə ehtimalı və s.);

4) görmə (gözlə əlaqə).

5.2. Ünsiyyətin funksiyaları

Bir insanın digər insanlarla ünsiyyətə, qarşılıqlı əlaqəyə ehtiyacı var. Bu ehtiyacı ödəyərək bacarıqlarını göstərir və həyata keçirir. Ünsiyyət insanlar arasında təmasların qurulmasında və inkişafında, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasında təzahür edən və birgə fəaliyyət ehtiyacları nəticəsində yaranan fəaliyyət növlərindən biridir.

Ünsiyyət bir sıra əsas funksiyalara malikdir:

- İnformasiya - məlumatın qəbulu, ötürülməsi funksiyası;
- Əlaqə - insanların məlumat almağa və ötürməyə qarşılıqlı hazırlıq vəziyyəti olaraq təmas qurmaq funksiyası;
- Həvəsləndirmə - fəaliyyətin aktiv stimullaşdırılması funksiyası;
- Koordinasiya - qarşılıqlı istiqamətləndirmə və hərəkətlərin koordinasiyası funksiyası;
- Anlaşma funksiyası - yalnız məlumat almağı deyil, eyni zamanda bu məlumatları bir-biri ilə başa düşməyi də əhatə edir;
- Amotiv funksiya - zəruri duyğuların, təcrübələrin, hisslərin partnyorunda oyanma funksiyası, emosional mübadilə, emosional vəziyyətdəki dəyişiklik;
- Münasibətlərin qurulması funksiyası, müəyyən bir cəmiyyətdə sosial vəziyyətinin, sosial rolunun bilinməsi və təsbit edilməsidir.
- Təsir funksiyası - dəyişən vəziyyət, davranış, niyyət, qavrayış, münasibət, fikir, qərar, ehtiyac, hərəkət və s.

Digər təsnifata görə ünsiyyətin beş əsas funksiyası fərqləndirilir:

- Praqmatik funksiya. Ünsiyyətin praqmatik funksiyası hər növ birgə fəaliyyətlər zamanı fərdlərin birləşməsi üçün ən vacib şərtlərdən biridir.
- Təsdiqləmə funksiyası. Təsdiqləmə funksiyası özünü tanımağa və təsdiqləməyə kömək edir. Bir insan özünü varlığına və dəyərinə təsbit etmək üçün başqa bir insanda istinad nöqtəsi axtarır.

- Formalaşdırıcı funksiya. Eyni dərəcədə vacib bir rol formalaşdırıcı funksiyaya aiddir. Yetkin və uşaq arasındakı əlaqə mexaniki olaraq əldə edilmiş bir sıra bilik və bacarıqların birincisindən ikincisinə ötürülməsinin normal bir prosesi kimi qəbul edilməməlidir. Əslində, bu, qarşılıqlı dəyişiklik mürəkkəb bir prosesdir.
- Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təşkili və saxlanılması funksiyası.

Şəxslərarası funksiya digər insanları qiymətləndirməyə və müəyyən növ emosional münasibət qurmağa yönəldilmişdir.

- Şəxsdaxili funksiya. Şəxsdaxili funksiyaya ən çox insan düşüncəsinin universal bir yolu kimi baxılır.

Ünsiyyət həmişə çoxfunksiyalı bir proses kimi qəbul edilmişdir. Psixoloqlar tərəfindən funksiyalar müxtəlif meyarlara görə müəyyən edilir:

- emosional;
- məlumat;
- sosiallaşma;
- yayım;
- bağlayıcı;
- özünüdərk.

Çox vaxt sosial psixologiya sahəsində ünsiyyətin funksiyaları "şəxs-fəaliyyət-cəmiyyət" kimi münasibətlər modelinə əsasən nəzərdən keçirilir.

Bu sahənin tədqiqatçılarından B.F.Lomov ünsiyyətin funksiyalarını üç qrupda birləşdirir:

- məlumati- kommunikativ;
- tənzimedici-kommunikativ;
- affektiv-kommunikativ.

B.F.Lomovun fikrincə, "ünsiyyət birinci növbədə məlumatın, informasiyanın verilməsi və qəbul olunması vəzifəsini, başqa sözlə

informasiya mübadiləsi funksiyasını yerinə yetirir". Məhz buna görə də, təsadüfi deyildir ki, informasiya mübadiləsini ünsiyyətin əsas cəhətlərindən biri kimi qəbul edirlər.

Lakin ünsiyyət zamanı insanlar yalnız informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda bu prosesdə davranışın qarşılıqlı tənziminə də təsir göstərirlər. Bunun isə əhəmiyyəti öz-özünə aydındır. Ünsiyyət bu funksiyanı yerinə yetirməklə insanlar arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına, qarşılıqlı münasibətləri tənzim etməyə xidmət edir.

Ünsiyyətin affektiv-kommunikativ funksiyasının əhəmiyyəti də az deyildir. Bu funksiya insanların emosional sahəsinə aid olub, onlarda emosional vəziyyətin şərti kimi özünü biruzə verir.

5.3. Ünsiyyətin tipləri və növləri

Ünsiyyətin aşağıdakı
tipləri müəyyənləşmişdir.

- İmperativ ünsiyyət. Ünsiyyət tərəfdaşına təsir göstərməyin avtoritar (direktiv) formasıdır. Əsas məqsədi bir tərəfdaşa tabe olmaq, davranışı üzərində nəzarəti əldə etmək və müəyyən hərəkətlərə məcbur etməkdir. İmperativ ünsiyyətin xüsusiyyəti ortağının bir şeyə məcbur olmasının gizli qalmamasıdır. Sifarişlər, təlimatlar, tələblər, hədələr, reseptlər və s. təsir vasitələri kimi istifadə olunur;
- Manipulyativ ünsiyyət. Bu ünsiyyət tipi imperativ ünsiyyətə bənzəyir. Əsas məqsəd tərəfdaşa təsir etməkdir, eyni zamanda niyyətlərinə çatmaq gizli şəkildə həyata keçirilir. Bu tip ünsiyyət etibarlı əlaqələrin məhv olmasına gətirib çıxarır;

- Dialoq ünsiyyəti. İmperativ və manipulyativ ünsiyyət növlərinə alternativdir. Tərəfdaşların bərabərliyinə əsaslanır. Dialoq yalnız aşağıdakı qaydalara əməl olunduqda mümkündür:

a) həmsöhbətinin duyğularını, istəklərini, fiziki vəziyyətini nəzərə alaraq həmsöhbətin emosional vəziyyətinə psixoloji münasibət;

b) şəxsiyyətini qiymətləndirmədən ortağına güvənmək (etibar prinsipi);

c) bir tərəfdaşın öz rəyinə və qərarına sahib olan bərabər bir şəxs kimi qəbul edilməsi (bərabərlik prinsipi);

d) ünsiyyət ümumi problemlərə və həll olunmamış məsələlərə yönəldilməlidir (problemləşdirmə prinsipi);

e) söhbət səlahiyyətlilərə istinad edilmədən öz adından aparılmalıdır (ünsiyyəti şəxsiyyətləşdirmə prinsipi).

Şəxslərarası ünsiyyətin imperativ və manipulyativ formaları həqiqi həmsöhbətini görmür və özü ilə ünsiyyəti, yəni monoloq ünsiyyəti nəzərdə tutur. Dialoq ünsiyyəti zamanı isə həmsöhbətə, onun suallarına diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

Sosial psixologiyada ünsiyyətin müxtəlif və çoxsaylı növləri var.

Tədqiqatçı P.S.Nemov ünsiyyətin məzmununa, məqsədlərinə və vasitələrinə görə aşağıdakı ünsiyyət növlərini müəyyənləşdirmişdir:

1. Məzmun baxımından ünsiyyətin aşağıdakı növlərini qeyd edtmək olar:

- Maddi (əşyaların və fəaliyyət məhsullarının mübadiləsi);
- Koqnitiv (bilik mübadiləsi);
- Şərti (zehni və ya fizioloji şərtlərin mübadiləsi);
- Motivasiya (motivlər, hədəflər, maraqlar və ehtiyacların mübadiləsi);
- Fəaliyyət (fəaliyyət, əməliyyat, bacarıq mübadiləsi);

2. Məqsədlərinə görə ünsiyyət aşağıdakılara bölünür:

- Bioloji (orqanizmin saxlanılması, qorunması və inkişafı üçün zəruridir);

- Sosial (şəxsiyyətlərarası əlaqələrin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi, fərdin şəxsi yüksəlişi məqsədlərini güdür).

3. Vasitələrinə görə isə bunları daxil etmək olar:

- Dərhal (canlı bir varlığa verilən təbii orqanlar - baş, gövdə, əllər, səs telləri və s.);

- Vasitəçi (xüsusi vasitələrin istifadəsi ilə əlaqəli);

- Birbaşa (ünsiyyət aktında bir-biri ilə ünsiyyət quran şəxslərin şəxsi təmaslarını və birbaşa qavrayışını nəzərdə tutur);

- Dolayı (vasitəçilər sayəsində həyata keçirilir).

Bundan əlavə aşağıdakı ünsiyyət növləri fərqlənir:

Məqsədindən asılı olaraq:

- İşgüzar ünsiyyət (məqsəd müəyyən bir strategiya hazırlamaqdır);

- Şəxsi ünsiyyət (obraz yönümlü);

- Konqitiv ünsiyyət (məlumat əldə etmək);

Bütün bunlarla bərabər həm də aşağıdakı ünsiyyət növlərini də qeyd etmək olar:

- "Maskaların təması". Ünsiyyət prosesində həmsöhbətini başa düşmək istəyi olmur. Buna görə bu ünsiyyət növünə rəsmi ünsiyyət deyilir. Ünsiyyət zamanı artıq tanış olmuş standart bir maska dəsti (şiddət, nəzakət, laqeydlik), eyni zamanda həmsöhbətin emosiya və münasibətlərini gizlətməyə imkan verən üz ifadələri, jestlər, ifadələr dəsti istifadə olunur.

- Sadə ünsiyyət. "ehtiyac" ilə xarakterizə olunur, yəni bir insan başqasını lazımlı və ya müdaxilə edən bir obyekt olaraq

qiymətləndirir. Bir tərəfdaşdan istədiklərini aldıqdan sonra ona olan marağını itirirlər;

- Rəsmi rol ünsiyyəti. Həmsöhbətinin şəxsiyyətini başa düşmək əvəzinə, onun sosial rolu barədə bilik əldə edirlər;

- İşgüzar ünsiyyət. Bu ünsiyyət növü hər hansı bir ümumi işin uğurunu təmin edən və insanlar arasında əməkdaşlıq üçün şərait yaradan ünsiyyətdir;

- Dünyəvi ünsiyyət. Bu ünsiyyət növündə insanlar düşündüklərini deyil, belə hallarda deyilməsi lazım olanları söyləyirlər.

Ünsiyyət uğuru yalnız onun funksiyalarını, tiplərini, növlərini və s. bilməklə əldə edilir. Bir insana qarşı səmimi, xeyirxah bir münasibətə əsaslanır, bu tələb işgüzar ünsiyyətdə xüsusilə canlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, 356 s.

2. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1998

3. Столяренко Л.Д. Социальная психология: крат. курс лекций. Столяренко В.Е. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2012, 218 с.

4. Горянина В.А. Психология общения. М.: Издательский центр «Академия», 2002, 416 с.

VI FƏSİL
SOSİAL QAVRAYIŞ İNSANLARIN BİR-BİRİNİ QAVRAMASI KİMİ

6.1. Sosial qavrayış və onun xüsusiyyətləri

Ünsiyyət prosesində insanlar təkcə informasiya mübadiləsi aparmaqla, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməklə kifayətlənmir, eyni zamanda bir-birlərini qavrayır və anlayırlar. Bu ünsiyyətin perseptiv tərəfini təşkil edir. Qavrayışın bu növü psixologiyada sosial persepsiya (latınca sosialis - sosial, perseptio - qavrayış deməkdir) adlanır. Sosial persepsiya termin olaraq psixologiyada 40-cı illərdən etibarən işlənməyə başlanılmışdır.

Maddi dünyadakı cisimlərin və hadisələrin insan şüurunda əks olunmasının nəticəsi qavrayışın ən vacib şərtidir. Məzmun baxımından görüntü reallığı kifayət qədər əks etdirdiyi dərəcədə obyektivdir. Təsvir hisslər (hiss, qavrayış) və düşüncə (konsepsiya, mühakimə, əqli-nəticə) səviyyəsində mövcuddur. Əksər mənbələrdə qavrayış insanın ətraf aləmdəki hadisələri və özünü qavramasının bir prosesi və nəticəsi kimi şərh olunur.

Sosial qavrayış müəyyən bir fenomenin şüurlu seçimi və duyğu məlumatlarının müxtəlif çevrilmələri yolu ilə əlaqələndirilir. Sosial qavrayış sosial obyektlərin insanlar tərəfindən qavranılması, başa düşülməsi və qiymətləndirilməsidir.

Sosial qavrayışa şəxsiyyətlərarası qavrayış, özünü dərk etmə və qruplararası qavrayış daxildir. Daha dar mənada sosial qavrayış şəxsiyyətlərarası qavrayış kimi qəbul olunur: insanın xarici əlamətlərini qavramaq, onları özəl xüsusiyyətləri ilə korrelyasiya etmək, hərəkətlərini bu əsasda şərh etmək və proqnozlaşdırmaq.

Sosial qavrayış iki tərəfli prosesdir: subyektiv (qavrayış subyekti qavrayan şəxsdir) və obyektiv (qavrayış obyekti qavranılan

şəxsdir). Qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətdə sosial qavrayış qarşılıqlıdır. İnsanlar bir-birini qəbul edir, şərh edir və qiymətləndirir və bu qiymətləndirmənin düzgünlüyü həmişə açıq-aşkar görünmür. Sosial qavrayış prosesləri qeyri-sosial obyektlərin qəbulundan xeyli dərəcədə fərqlənir. Bu fərq sosial obyektlərin qavrayış mövzusuna münasibətdə passiv və laqeyd olmadığındadır. Bundan əlavə sosial şəkillər həmişə semantik və qiymətləndirici şərhlərə malikdir. Bir mənada qavrayış təfsiridir. Ancaq başqa bir şəxsin və ya qrupun təfsiri həmişə qəbuledicinin əvvəlki sosial təcrübəsindən, qavrayış obyektinin bu andakı davranışından, alıcının dəyər yönümləri sistemindən və həm subyektiv, həm də obyektiv düzənin bir çox amillərindən asılıdır.

Bildiyimiz kimi, sosial persepsiya zamanı insanlar həm fiziki, həm də sosial simanı qavrayırlar. Fiziki simanın qavranılmasında sima mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də ağızla göz sahəsindəki məsafə ən ifadəli hərəkətlərin məkanıdır. Bu sahəyə mimika zonası deyilir. Sosial sima ilk növbədə, insanın geyim xüsusiyyətləri, bəzək-düzəyi və s. aksessuarları vasitəsilə qavranılır.

İnsanlar qavrayış prosesində bir-birlərini müxtəlif sosial stereotip və sosial etalon baxımından qiymətləndirirlər. Etalon fransız sözü olub ölçü nümunəsi deməkdir. İnsanlar müxtəlif fiziki obyektlərlə yanaşı sosial obyəktləri də qiymətləndirərkən müəyyən etalonlardan istifadə edirlər. Sosial etalonlar müxtəlifdir. Kişilik və qadınlıq etalonlarını buna misal göstərmək olar.

Sosial persepsiya prosesində sosial stereotiplərin də öz rolu var. Stereotiplər müəyyən bir irqə, millətə, peşəyə və s. mənsub olan adamlar, qruplar haqqında adi şüur üçün səciyyəvi olan təsəvvürlər kimi meydana çıxır.

Petrovskinin fikrincə "həqiqi ünsiyyət o zaman mümkün olur ki, qarşılıqlı təsir prosesinə daxil olan insanlar özlərinin qarşılıqlı

anlama səviyyələrini qiymətləndirə, tərəf müqabillərinin hansı keyfiyyətlərə malik olması barədə özlərinə hesabat verə bilsinlər. Ona görə də ünsiyyət iştirakçıları şüurlarında bir-birinin daxili aləmini yaratmağa, hisslərini, davranış motivlərini, əhəmiyyətli obyektlərə münasibətini anlamağa cəhd göstərirlər. Başqa sözlə, bir-birini dəqiq qavramağa və anlamağa çalışırlar. Qavrama və anlama nə qədər dəqiq və ətraflı olarsa onların qarşılıqlı münasibətləri də bir o qədər səmərəli xarakter daşıya bilir. Fərd başqa adamları dərk etməklə onlarla birgə fəaliyyətin perspektivlərini daha yaxşı müəyyənləşdirmək imkanı əldə edir".

Deməli, onların daxili aləmlərinin dəqiq "öyrənilməsi" birgə fəaliyyətlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün mühüm şərtdir.

6.2. Sosial qavrayış mexanizmləri

Ən çox yayılmış sosial qavrayış mexanizmləri bunlardır: empatiya, attraksiya, kauzal atribusiya, identifikasiya, sosial refleksiya və steriotipləşmə. Empatiya başqa bir insanın emosiyalarını, hisslərini və həyəcanını anlamaqdır. Bir çox psixoloji mənbələrdə empatiya simpatiya ilə eyniləşdirilir. Bu tamamilə doğru deyil, çünki başqa bir insanın emosional vəziyyətini anlaya bilərsiniz, ancaq ona simpatiya və empatiya ilə yanaşmırsınız. Sevmədiyi digər insanların fikirlərini və əlaqəli hisslərini yaxşı başa düşərək insan əksər hallarda əksinə davranır. Dərsdə sevilməyən bir müəllimi əsəbləşdirən şagird onun emosional vəziyyətini başa düşə bilər və müəllimə qarşı empatiyasının imkanlarından istifadə edə bilər. Manipulyator adlandırdığımız insanlar çox vaxt inkişaf etmiş bir empatiyaya sahibdirlər və bunları çox vaxt öz eqoist məqsədləri üçün istifadə edirlər.

Subyekt başqasının yaşadıqlarını başa düşə bilər, çünki özü bir vaxtlar eyni emosional vəziyyəti yaşamışdı. Bir insan heç vaxt bu cür hissləri yaşamamışsa, onun mənasını anlamaq onun üçün daha çətindir. Bir fərd heç vaxt təsir, depressiya və ya apatiya yaşamamışsa, böyük ehtimalla qarşıdakı insanın bu vəziyyətdə nə yaşadığını anlamayacaq. Başqasının hisslərinin əsl mənasını anlamaq üçün idrak fikirlərinə sahib olmaq kifayət deyil. Şəxsi təcrübə də tələb olunur. Buna görə də, başqa bir insanın emosional vəziyyətini anlamaq bacarığı kimi empatiya həyat müddətində inkişaf edir və yaşlı insanlarda daha çox özünü göstərir. Yaxın insanların bir-birlərinə qarşı empatiyasının bir-birlərini nisbətən yaxınlarda tanıyan insanlara nisbətən daha inkişaf etməsi tamamilə təbiidir. Fərqli mədəniyyətlərdən olan insanların bir-birlərinə qarşı az empatiyası ola bilər.

İnkişaf etmiş empatiya tələb edən bəzi peşəkar fəaliyyət növləri var, məsələn, tibbi praktika, tədris, teatr. "İnsan – insan" sahəsindəki demək olar ki, hər hansı bir peşəkar fəaliyyət bu qavrayış mexanizminin inkişafını tələb edir.

Attraksiya ona qarşı müsbət hissin formalaşmasına əsaslanan başqa bir insanın xüsusi qavrayış və idrak formasıdır. Müsbət simpatiya sevgi, dostluq və s. insanlar arasında bir-birinizi daha dərindən tanımağınıza imkan verən müəyyən münasibətlər var. Humanist psixologiyanın nümayəndəsi A.Maslounun ifadəsinə görə, bu cür hisslər insanı "əbədiyyət işarəsi altında" görməyə imkan verir, yəni içindəki ən yaxşı və ən layiqli şeyi görmək və anlamaq.

Sosial qavrayış mexanizmi kimi attraksiya ümumiyyətlə üç aspektdə nəzərdən keçirilir: başqa bir insanın cəlbediciliyinin formalaşması prosesi; bu prosesin nəticəsi; əlaqənin keyfiyyəti. Cazibə yalnız subyektlərinin qarşılıqlı məhəbbəti ilə xarakterizə olunan fərdi seçici şəxsiyyətlərarası münasibətlər səviyyəsində

mövcud ola bilər. Yəqin ki, bəzi insanlara digərlərindən daha çox rəğbət göstərməyimizin müxtəlif səbəbləri var. Duyğusal bağlılıq ümumi baxışlar, maraqlar, dəyər yönümləri əsasında və ya bir insanın xüsusi görünüşünə, davranışına, xarakter xüsusiyyətlərinə və s. seçici münasibət olaraq yarana bilər. Belə bir əlaqənin qarşıdakı insanı daha yaxşı anlamağınıza imkan verməsi maraqlıdır.

Attraksiya həm də işgüzar münasibətlərdə əhəmiyyətlidir. Buna görə də, əksər psixoloqlar, insanlar arasında ünsiyyət mütəxəssislərinin, müştərilərə qarşı həqiqətən rəğbət hiss etməmələrinə baxmayaraq, onlara qarşı ən müsbət münasibəti ifadə etmələrini tövsiyə edirlər. Xarici olaraq ifadə olunan xeyirxahlıq əks təsir göstərir - münasibət həqiqətən müsbətə dəyişə bilər. Beləliklə, mütəxəssis özündə bir şəxs haqqında daha çox məlumat əldə etməsinə imkan verən əlavə bir sosial qavrayış mexanizmi formalaşdırır.

Ancaq unutmamalıyıq ki, həddindən artıq və süni sevinc ifadəsi cazibə və inam yaratmır. Səmimi münasibət həmişə təbəssümlə ifadə edilə bilməz, xüsusən də süni və çox sabit görünürsə. Beləliklə, bir saat yarım gülümsəyən bir televiziya aparıcısının tamaşaçıların rəğbətini cəlb etməsi ehtimalı azdır.

Kauzal atribusiya (latınca kausa-səbəb və attribuo-vermək) şəxsiyyətlərarası anlama zamanı digər adamın davranışının səbəb və motivlərinin şərhindən ibarətdir. Kauzal atribusiyanın xarakteri müxtəlif şəraitdən asılıdır. Belə ki, məsələn, tanış olmayan adamı qavrayarkən subyektin aldığı ilkin məlumat böyük rol oynayır.

Hər bir insanın qavranılan fərdin niyə müəyyən bir şəkildə davrandığına dair öz fərziyyələri var. Başqasına və ya başqa bir davranış səbəbinə istinad edərkən müşahidəçi bunu davranışının bəzi tanış bir sima və ya bir insanın bilinən obrazı ilə bənzərliyi və ya öz

motivlərinin təhlili əsasında edir. Tanışlıq və ya oxşarlıq prinsipi burada tətbiq olunur.

Kauzal atribusiya mexanizmi başqasını qəbul edən və qiymətləndirən bir fərdin özünü dərk etməsinin bəzi cəhətləri ilə əlaqələndirilir. Beləliklə, fərd mənfi xüsusiyyətləri və onun təzahür etməsinin səbəblərini başqasına bağlayırsa, o zaman böyük ehtimalla özünü müsbət xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olaraq əksinə qiymətləndirəcəkdir. Bəzən özünə hörməti aşağı olan insanlar başqalarına qarşı həddindən artıq tənqid göstərirlər və göründüyü kimi olduqca bir növ mənfi olaraq qəbul edilən sosial zəmin yaradırlar. Əslində bunlar yalnız psixoloji müdafiə mexanizmi olaraq ortaya çıxan subyektiv hisslərdir.

Bir şəxsin hansı cəhətdən zahiri, nəyin daxili olduğunu bilmək, onun digər insanların davranış səbəblərini şərh etməsinin bəzi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. İnsanın qavrayışı həm də özünü başqasının yerinə qoymaq, özünü onunla eyniləşdirmək bacarığından asılıdır. Bu vəziyyətdə digərini tanımaq prosesi daha uğurlu gedəcəkdir (uyğun identifikasiya üçün əsaslar varsa). Bu eyniləşdirmə prosesi və nəticəsinə identifikasiya (eyniləşdirmə) deyilir.

İdentifikasiya – başqa adamın davranışını şüurlu və şüursuz olaraq subyektin özünün davranış tərzlərinə oxşatmaq, bənzətməklə qavraması və anlamasından ibarətdir. Başqa sözlə, çox vaxt insanlar qarşılıqlı əlaqə şəraitində özlərini qavradıqları adamın yerinə qoymağa cəhd göstərməklə onun daxili vəziyyəti, keçirdiyi hisslər, fikirlər, davranış motivləri və s. haqqında mülahizə yürütməyə çalışırlar. Bu zaman həmin adamın (və ya adamların) davranış tərzini bir növ həmin şəraitdə özlərinin keçirə biləcəkləri psixoloji hallarla eyniləşdirirlər. Özlərinin bu kimi şəraitdə keçirmiş olduqları və keçirə biləcəkləri hisslər və vəziyyət onları qavramaq üçün əsas olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, psixologiyada "identifikasiya" sözü bir-birinə bənzəməyən bir sıra hadisələri bildirir: əsas xüsusiyyətlərə əsaslanan obyektlərin müqayisəsi prosesi (idrak psixologiyasında), yaxınlarınızı şüursuz tanıma və psixoloji müdafiə mexanizmi (psixoanalitik konsepsiyalarda), sosiallaşma mexanizmlərindən biri və s.

Geniş mənada sosial qavrayış mexanizmi kimi identifikasiya empatiya ilə birləşərək, başqasının fəaliyyətinin fərdi mənalarını dərk etmə, başqasını görmə, anlama, birbaşa eyniləşdirmə və ya özünü başqasının yerinə qoymaq cəhdi ilə həyata keçirilən bir prosesdir. İnsan ətrafdakı dünyanı və digər insanları qavrayaraq özünü, öz hərəkətlərini və motivlərini də qavrayır.

Fərdin sosial kontekstdə özünü qavrama prosesi və nəticəsinə sosial refleksiya deyilir. Refleksiya insanın özünü, öz daxili aləmini dərk etməsi, özünün fikir və hisslərini təhlil etməsi, özünü, öz əməllərini, adamlarla münasibətlərini görmək bacarığı, özü haqqında mühakimələri başa düşülür.

A.A.Bodalyovun "fikrincə, başqa adamı anlamaq qismən həmin adamın qavrayış subyekti kimi sənə münasibətini dərk etmək deməkdir. Deməli, insanların bir-birini qavramasını güzgünün ikiqat əks etdirməsinə bənzətmək olar. İnsan başqasını əks etdirməklə, həmin güzgüdə özünü də əks etdirir. Ünsiyyət prosesində eyniləşdirmə və refleksiya vəhdətdə baş verir".

İnsanların bir-birini qavraması və anlamasının mexanizmi kimi stereotipləşdirmə də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Stereotipləşdirmə davranış forması və onun şərhinin artıq bizim üçün məlum olan hadisələrə, sosial stereotiplərə uyğun təsnifindən ibarətdir. Stereotipləşdirmə fərdin öz şəxsi təcrübəsini ümumiləşdirməsi və bu zaman kitablardan, kinofilmlərdən aldığı məlumatların ona əlavə edilməsi nəticəsində də yarana bilər. Bu zaman həmin bilik nəinki

şübhəli, hətta yanlış xarakter daşıya, düzgün nəticələrlə yanaşı, tamamilə yanlış nəticələrə də gətirib çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Бодалёв А.А. Восприятие и понимание человека человеком. М.: МГУ, 1982, 200 с.

2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1996.

3. Реан А., Коломенский Я. Социальная педагогическая психология. М., 2000.

VII FƏSİL
QRUPLARIN TƏSNİFATI VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

7.1. Qrup sosial-psixoloji fenomen kimi

Sosial qruplar müəyyən fəaliyyətlə məşğul olan, münasibətlər sistemi, ümumi maraqlar, dəyər yönümləri, əhval-ruhiyyə və təcrübələr, əxlaq normaları və ənənələri sistemi ilə əlaqəli müəyyən sayda insanı əhatə edən sabit xarakterli icmalardır.

Qrup "real qrup" anlayışı ilə əlaqəli bir toplum olaraq sosial psixologiya çərçivəsində öyrənilən sosioloji və psixoloji kateqoriyadır. Bir şəxs müəyyən bir sosial qrupun üzvü olaraq, əksər hallarda qrupda və cəmiyyətdə qəbul edilmiş fikirləri nəzərə alaraq öz fəaliyyətini qurur. Əvvəla, bu fikirlər müəyyən standart və davranış qaydalarında ifadə olunan qrupların dəyərləri və hədəfləri ilə xarakterizə olunur. İkincisi, yalnız fərdlərin davranışlarına deyil, psixi hadisələrə də (məsələn, münasibətləri) təsir edə biləcək sosial normalardır.

Müəyyən bir qrupa mənsub olmaq müvafiq münasibətləri formalaşdırır. İnsanlar ən çox bunu edərkən ümumi qrup baxışlarının təsiri altında etdiklərini anlamırlar. Qrup normaları yalnız müəyyən bir qrup daxilində deyil, iştirakçısının digər sosial icmaların nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqəsində də şəxsiyyət davranışının ən vacib tənzimləyicisi kimi təqdim edilə bilər. Sosial normalar, müəyyən vəziyyətlərdə insanları istiqamətləndirmə vasitəsi və təmsil olunan qrup tərəfindən insan davranışlarına sosial nəzarət vasitəsi kimi çıxış edən uyğun qaydaların olması ilə xarakterizə olunur.

Kiçik qrup daxilində fəaliyyət göstərən münasibətlər sosial normalara uyğun və ya zidd ola bilər. Fərd qrupa daxil olduqda, onun adət-ənənələri, ayinləri haqqında bir fikrə sahibdir. Sadalanan

biliklər qrup üzvlərinin hərəkətlərini anlamaq və davranışlarını düzəltmək üçün istifadə olunur.

Hər hansı bir qayda ona riayət edənlərə münasibətdə müsbət sanksiyaların (təşviq, maddi mükafatların) olmasını nəzərdə tutur. Normalardan kənara çıxmaq üçün də mənfi sanksiyalar mövcuddur (məsələn, bəyənilməmə, cəza).

Qrup psixologiyası nöqteyi-nəzərindən 4 növ kommunikativ şəxsiyyət davranışı ayırd edilə bilər.

1. Qrup qərarının inkişafı üçün fərqli mənalar daşıyırlar və bunlara

daxildir: Liderliyə can atmaq (insan problemləri yalnız qrupun digər üzvləri tabe olduqda həll edə bilər);

2. Problemləri təkbaşına həll etmək istəyən fərdiyyətçilərin davranışı;

3. Qrupa uyğunlaşma, yəni digər üzvlərinə təslim olmaq;

4. Birgə səylərlə bir həll yolu tapmağa çalışan kollektivçilərin davranışı (qrupun digər üzvlərinin təkliflərini qəbul etməyə hazırdırlar və təşəbbüsü özləri də götürürlər).

Problemlərin uğurlu həlli üçün qrupdakı fərqli davranış növlərinin müəyyən bir birləşməsi vacib rol oynayır. Qrup problemlərinin öhdəsindən gəlmənin ən sürətli yolu kollegial hərəkət edən iştirakçılardır.

Qrup növlərinin təsnifatı, ilk növbədə, ölçülərinə görə aparılır. Böyük qrup, cəmiyyət, dövlət miqyasında mövcud olan insanlar birliyidir (məsələn, etnos, millət, siyasi təşkilat, yaş qrupu). Orta qruplar müəssisələr, yerli təşkilatlar, ərazi icmaları (bir rayonun, şəhərin sakinləri) tərəfindən təmsil olunur. Kiçik qruplara kiçik əlaqə cəmiyyətləri daxildir. Onların iştirakçıları həqiqi qarşılıqlı əlaqələrə sahibdirlər. Kiçik qruplar içərisində yaranan və üzvləri arasındakı münasibətlərin yaxınlığı ilə seçilən mikro qrupları ayırmaq da

adətdir. Təşkilata uyğun olaraq qruplar təşkil edilə bilən (aydın təşkilati quruluşa sahib və sabit uzun müddət mövcud olan) və mütəşəkkil (qurulmuş əlaqələr yoxdur, sadəcə qısa müddət ərzində mövcud olan icmalardır) qruplara ayrılır. Sosial statusundan asılı olaraq, qrup rəsmi (əvvəlcədən təyin olunmuş, sabit hədəflərə uyğun fəaliyyət göstərən rəsmi qrup) və qeyri-rəsmi (öz-özlüyündə şəxsi bəyənmələri əsasında meydana gələn) ola bilər.

Kiçik qrupun formalaşması və inkişafı bir neçə mərhələdən ibarət ola bilər. Birinci mərhələdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər sisteminin başlanğıcları meydana çıxır. Qrupun özünüdərki burada formalaşmağa və fəaliyyət göstərməyə başlayır. İkinci mərhələdə kiçik qrup üzvləri arasındakı münasibətlər sabit xarakter almağa başlayır, qrup normalarının və ənənələrinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi prosesi gedir, ümumi fikir və qrup əhval-ruhiyyəsi fəaliyyətə başlayır. Bu mərhələdə qrupdakı atmosfer üzvlərinin koordinasiya edilmiş hərəkətlərində özünü göstərən birgə vəzifələrin həllinə kömək edir. Üçüncü mərhələdə qrup tamamilə konsolidasiya olunur. Son nəticəyə yönəlmiş bütün dəstəklənən qrup hədəfləri və maraqları burada mövcuddur. Dəyər yönümlü birliyin təzahürünü tapır.

Kiçik qrup bir neçə proses ilə xarakterizə olunur: Qərar qəbul etmə prosesi (qrup qərar qəbul etmə); norma və dəyərlərə uyğun gəlmədiyi təqdirdə qrup təzyiqinin olması (qrup təzyiqi kimi təqdim edilə bilən psixoloji və ya digər təsirlər özünü göstərir); çıxılmaz bir vəziyyət olan münaqişənin təzahürü (qrup üzvləri arasında maraqlar, dəyərlər, məqsədlər, motivlər, rollar arasında ziddiyyətlərin ortaya çıxması səbəbindən ortaya çıxa bilər).

Qrup münaqişələri tez-tez baş verir və qrupun müxtəlif üzvləri arasında qarşıdurmanın olması ilə xarakterizə olunur (məsələn, lider və qeyri-rəsmi liderlər arasında). Münaqişə vəziyyəti bütövlükdə

mənfi emosiyaların və hisslərin sabit bir dominantlığının mövcudluğunda özünü göstərir.

7.2. Sosial qrupun xüsusiyyətləri

Sosial qrup öz icmaları baxımından nəzərdən keçirilən hər hansı bir insan birliyidir. Bir fərdin cəmiyyətdəki bütün həyati fəaliyyəti bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən müxtəlif sosial qruplar vasitəsilə həyata keçirilir.

Sosial qrup insanları fəaliyyət və ünsiyyət prosesində birləşdirməyin vacib bir formasıdır. Məqsədlər, ümumi normalar, sanksiyalar, qrup ritualları, münasibətlər, birgə fəaliyyət və s. kimi bu fenomenlər sosial qrupun sabitliyinin ölçüsünü təyin edən xüsusi komponentlər kimi çıxış edirlər. Ailə, məktəb sinfi, dostlar və peşə cəmiyyəti insan üçün ən əhəmiyyətli sosial qruplardır. Dayanıqlıqları sayəsində subyektin sosial inkişafına və sosial uyğunlaşmasına təsir göstərirlər.

Sosial qrupun əsas xüsusiyyətləri:

1) bir qrupun meydana çıxması və inkişafı ilə formalaşan ictimai fikir, psixoloji iqlim, qrup normaları, qrup maraqları və s. kimi psixoloji xüsusiyyətlərin olması;

2) bütövlükdə qrupun əsas parametrlərinin mövcudluğu: tərkibi və quruluşu, qrup prosesləri, qrup normaları və sanksiyalar.

3) fərdlərin razılaşdırılmış hərəkət etmək bacarığı. Qrupun ümumi məqsədə çatmağa yönəlmiş zəruri ortaqlığı, hərəkətlərin birliyini təmin edən razılaşmanın olması vacibdir.

4) bir qrup insanı müəyyən bir şəkildə və başqalarının gözləntilərinə uyğun davranmağa sövq edən qrup təzyiqinin təsiri.

Kiçik qrupun aşağıdakı xüsusiyyətləri var.

1. Kiçik qrup hər hansı bir ictimai fəaliyyətin subyektidir. Bu qrupun geniş bir sosial münasibətlər sisteminə daxil olması deməkdir. Kiçik qrup ortaq fəaliyyətin, məqsədlərin, vəzifələrin, dəyərlərin, həyata keçirilmə yollarıdır.

2. Birgə fəaliyyət şəraitində kiçik qrupda birbaşa qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət inkişaf edir. Hamı bir-birini tanıyır. Qrup çoxdan mövcuddursa, qrup üzvləri bir-birinin fərdi xüsusiyyətləri barədə kifayət qədər tam və aydın bir təsəvvürə sahibdirlər. Məsələn, bir ailədə hər kəs digərinin daxili dünyasını yaxşı bilir. Bu əsasda kiçik bir qrup böyük bir qrupdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

3. Birgə fəaliyyət və subyektlər arasındakı birbaşa təmaslar zamanı münasibətlər, yəni iş və şəxsi xarakterli əlaqələr yaranır. Bu da kiçik qrupu böyük qrupdan fərqləndirir.

4. Kiçik qrupdakı subyektlərin birgə fəaliyyəti, ünsiyyəti və münasibətləri qrup normaları ilə idarə olunur. Qrup normaları bir növ davranış qaydalarıdır, bir qrupda qəbul edilməli olan bəzi standartlardır.

5. Kiçik qrupda "biz hissi" açıq şəkildə özünü göstərir. Qrupa daxil olan subyektlər bu qrupa aid olduqlarının fərqindədirlər və kənardan da oxşar şəkildə qəbul edilirlər.

Kiçik qrupdakı insanların qarşılıqlı əlaqəsini xarakterizə edən bir sıra xüsusiyyətlər vurğulanır:

- kiçik qrup üzvlərinin ortaq bir hədəfi vardır, bunun həyata keçirilməsi əhəmiyyətli ehtiyac və maraqlarını təmin etməyə imkan verir;
- kiçik qrup üzvləri qrupdaxili qarşılıqlı fəaliyyətdə rolların və onların ümumi bölüşdürülmə sistemində iştirak edirlər;
- qrup üzvlüyündən məmnun və buna görə qrupa həmrəylik və minnətdarlıq hiss etmək;
- sabit emosional münasibətlər ilə əlaqələndirilir.

7.3. Qrupların təsnifatı

Sosial qrupların təsnifatı problemi sosial psixologiyanın inkişaf mərhələsində həll edilmişdir. Məsələn, amerikalı bir tədqiqatçı Eubank, təsnifatların qurulması üçün yeddi fərqli prinsipi müəyyən etdi: mədəni inkişaf səviyyəsi, quruluş növü, tapşırıqlar və funksiyalar, qrupdakı üstünlük təşkil edən əlaqə növü və qrupun mövcud olduğu vaxt, quruluş prinsipləri və üzvlüyün əlçatanlıq prinsipləri əlavə edildi. Təsniflərin ümumi bir xüsusiyyəti qrupun həyat forması idi.

Sosial psixologiyanın yerli ənənələrində əsas qrupların sosial münasibətlər sistemindəki yerlərinə görə qrupların sosioloji təsnifatı olmalıdır.

Q.M.Andreyevaya görə sosial psixologiyada qruplar ilk növbədə şərti və real olaraq 2 yerə bölünür. Burada əsas olanlar real qruplardır. Real qruplar da öz növbəsində 2 - laborator və təbii qruplara ayrılır. Sosial-psixoloji analiz hər iki növ real qrupa münasibətdə mümkündür, lakin sosioloji təhlildə müəyyən edilmiş real təbii qruplar vacibdir.

Öz növbəsində təbii qruplar böyük və kiçik qruplara bölünür. Sosial psixologiyada əsasən böyük, mütəşəkkil olmayan, özbaşına meydana çıxan qrupların möhkəm araşdırma ənənəsi var, digərləri - mütəşəkkil, uzun müddətdir davamlı olan qruplar (siniflər, millətlər), tədqiqat obyekti olaraq sosial psixologiyada daha az təmsil olunur.

Kiçik qruplar iki növə bölünür: artıq xarici sosial tələblər tərəfindən müəyyən edilmiş, lakin hələ birgə fəaliyyətlə birləşdirilməyən qruplara çevrilmək və daha əvvəl inkişaf etmiş (kollektivlər) daha yüksək səviyyəli qruplar olmaq.

Q.Q.Diliqenski böyük sosial qrupların növlərini vurğulayaraq, əsasən iki növü göstərdi. Bu bölgünün əsasını qruplararası və

qrupdaxili sosial əlaqələrin təbiəti təşkil edir. Birinci halda insanların şüurundan və iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv əlaqələr birliyi qruplara birləşdirir (obyektiv makro qruplar). İkinci halda, bunlar insanların şüurlu birləşməsi (subyektiv və psixoloji) nəticəsində ortaya çıxan qruplardır. Bu növlər arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmaq üçün psixoloji cəmiyyət anlayışını təqdim edir.

Psixoloji icmanın mahiyyətini başa düşmək üçün B.F.Porşnevanın bəşəriyyətin tarixi inkişafı prosesində insanların "biz" və "onlar"a bölünməsi konsepsiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Birinci halda, cəmiyyətdə yaranan proseslər, hadisələr, dövlətlər (sinif psixologiyası) obyektiv əlaqələri və münasibətləri əks etdirir, bu obyektiv proseslər üçün ikinci dərəcəli olur. İkinci halda qrupdakı psixoloji hadisələr onun əsasını, ilkin fenomenini təşkil edir. Bu vəziyyətdə psixoloji icma ilkin əsasdır.

Böyük sosial qrupların detallı təsnifatı üçün əsas bölmə xüsusiyyətləri kimi aşağıdakılar götürülür:

• mövcud olduğu zamana görə uzun müddət mövcud olan böyük qruplar (siniflər, millətlər) və qısamüddətli qruplar (görüşlər, tamaşaçılar, izdiham) fərqlənir;

• təşkilatlanma xarakterinə görə qruplar mütəşəkkil qruplara (partiyalar, həmkarlar ittifaqları, izdiham) ayrılır. Bir sıra böyük qruplar özbaşına yaranır (izdiham), digərləri qəsdən təşkil olunur (partiyalar, birliklər);

• qarşılıqlı təmas əsasında şərti və həqiqi qruplardan danışmaq olar. Yaş və cinsi qruplar şərtidir.

• böyük qruplar açıq və qapalı olaraq ayrılır. İkincisi üzvlük qrupların daxili qaydaları ilə müəyyən edilir;

• müəyyən bir sıra ümumi xüsusiyyətlərin olması və böyük sosial qrupların icması ilə əlaqə mexanizmi.

Beləliklə, Q.Q.Diliqenski iki növ sosial qrupu ayırd edir. Birinci növ qruplar obyektiv mövcud və sosial baxımdan əhəmiyyətli xüsusiyyətə sahib olan insanların birliyidir. Məsələn, kişilər, qadınlar, gənclər, orta yaş, yaşlı insanlar və s. demoqrafik xüsusiyyətə malikdirlər. Bu qrupların sosial kimi xarakterizə edilməsi cəmiyyətin həyatındakı əhəmiyyəti, sosial münasibətlər sistemindəki rolları (istehsal sistemində, ailədə) ilə müəyyən edilir.

İkinci tip qruplar, onları təşkil edən insanların qəsdən birləşməyə çalışmaları ilə xarakterizə olunur. Bu qrupların nümunələri dini qruplar, partiyalar, birliklər, ictimai hərəkatlardır. Sosial-psixoloji xüsusiyyətləri baxımından birinci tip qruplara nisbətən daha homogen olurlar. Birinci halda cəmiyyətin obyektiv tərəfi prioritetlidirsə, ikinci halda subyektivdir. Söhbət psixoloji bir cəmiyyətdən gedir. Subyektiv icma obyektiv icma ilə üst-üstə düşmür.

Təşkilati və institusional kiçik qruplar cəmiyyətin sosial quruluşunun elementləridir və sosial ehtiyacları ödəmək üçün yaradılmışdır. Təşkilati və institusional kiçik qruplar çərçivəsində şəxsləri birləşdirmək üçün aparıcı fəaliyyət sahəsi və əsas psixoloji mexanizm birgə fəaliyyətdir.

Qeyri-rəsmi qruplar, ünsiyyət, mənsubiyyət, anlaşma, rəğbət və sevgi üçün fərdlərə xas olan daxili ehtiyaclar əsasında yaranan insanların birliyidir. Qeyri-rəsmi kiçik qrupların nümunələri dostluqlar, bir-birlərini sevən insan cütlükləri, ümumi maraqlar və hobbilərlə əlaqəli insanların qeyri-rəsmi birlikləridir.

Rəsmi və qeyri-rəsmi qruplar, ilk növbədə, formalaşma mexanizmlərinə və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təbiətinə görə fərqlənir. Bununla birlikdə, hər hansı bir təsnifat kimi, qrupların rəsmi və qeyri-rəsmi olaraq bölünməsi kifayət qədər ixtiyardır. Qeyri-rəsmi qruplar formal təşkilatlar çərçivəsində yarana və

fəaliyyət göstərə bilər və qeyri-rəsmi olaraq meydana gələn qruplar müəyyən bir mərhələdə rəsmi qrupların xüsusiyyətlərini əldə edə bilərlər.

Mövcud olduğu vaxta qədər fərdlərin birləşməsinin vaxt məhdud olduğu (məsələn, qrup müzakirəsində iştirak edənlər və ya qatarda bir hissədəki qonşular) müvəqqəti və mövcudluğunun nisbi sabitliyi olan qruplar fərqlənir. Uzunmüddətli fəaliyyət məqsədləri (ailə, əmək və təhsil qrupları) ilə müəyyən edilir. Fərdi şəxsin müəyyən bir qrupa qoşulma, həyatında iştirak etmə və ondan ayrılma məsələsinə dair qərarındakı özbaşınalıq dərəcəsindən asılı olaraq qruplar açıq və qapalı olaraq bölünür.

Müsbət qrup identifikasiyasının təzahürlərindən biri qrupdaxili bağlılıqdır - fərdlərin qruplarına qarşı daha müsbət emosional münasibətə meyl və üzvlərini daha müsbət qiymətləndirmək. Qrupun psixoloji icması həm də bütövlükdə qrupa xas olan sosial-psixoloji xüsusiyyətlərin uyğunluğu, ahəngdarlıq, birləşmə, sosial-psixoloji iqlim və s. ilə də özünü göstərir.

Referent kiçik qruplar - qrup dəyərlərinin, normalarının şəxs üçün əhəmiyyəti olmasıdır. Referent qrupun əsas funksiyaları bunlardır: müqayisəli və normativ (bir insana fikirlərini və davranışlarını qrupda qəbul edilənlərlə əlaqələndirmək və onları qrup normalarına və dəyərlərinə uyğunluq baxımından qiymətləndirmək imkanı vermək).

Praktik baxımdan sosial və psixoloji təlim qrupları və psixo-korreksiya qrupları - effektiv ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşma və praktik psixoloq-təlimçinin rəhbərliyi altında psixoloji problemləri həll etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün xüsusi yaradılmış müvəqqəti qruplar xüsusi maraq doğurur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.

2. Андреева Г.М. Социальная психология. 2004, с. 144.

3. Дилигенский Г.Г. Некоторые методологические проблемы исследования психологии больших групп // Методологические проблемы социальной психологии / отв. ред. Е. В. Шорочова. М., 1975. с. 196–205.

4. Ойстер К. Социальная психология групп. СПб.: ПРАЙМЕ врознак, 2004.

VIII FƏSİL
MÜXTƏLİF İCMALARIN SOSİAL PSİXOLOGİYADA ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

8.1. Spontan böyük qruplar (izdiham, kütlə)

İzdiham (kütlə) spontan böyük qrupların, kütləvi birliyin bir növüdür. Fransız sosioloqu G.Thardtın qeyd etdiyi kimi, izdiham eyni anda müəyyən bir yerə toplanan, eyni hiss, inam və hərəkət ilə birləşən çox sayda insan birliyidir.

İzdihamdan əlavə psixoloqlar tamaşaçılar və ictimai dairələr kimi anlayışları fərqləndirirlər. Tamaşaçı müəyyən bir fərd və ya qrupla qarşılıqlı əlaqədə birləşən insanların məcmusu deməkdir (məsələn, bir teatrda bir tamaşanı izləyən insanlar, müəllimin mühazirəsini dinləyən tələbələr, dövlət xadiminin mətbuat konfransında iştirak edən jurnalistlər və s.). Tamaşaçı nə qədər böyükdürsə, birləşdirmə prinsipi ilə əlaqə də o qədər zəif olur.

İctimai dairələr - üzvləri arasında məlumat mübadiləsi üçün yaradılan icmalardır. Bu icmalar nə ümumi məqsədlər qoyurlar, nə də birgə səy göstərirlər. Onların funksiyası məlumat mübadiləsidir. Məsələn, dolların digər valyutalara nisbətdə dəyişməsini, milli komandanın Dünya Kubokunun seçmə mərhələsindəki fəaliyyətini, hökumətin planlaşdırdığı təhsil islahatları və sairəni müzakirə etməkdir. Bu cür ictimai dairələrin bir çoxu peşəkar dairələrdir, məsələn, elm adamları, müəllimlər, sənətkarlar, sənətçilər. İctimai dairələr öz liderlərini irəli sürə, ictimai rəyi formalaşdıra bilər və sosial qrupların formalaşması üçün zəmin təşkil edə bilər.

Qeyd edək ki, tədqiqatlar sosial qrupları və sosial icmaları fərqləndirir. Bunlar nə ilə fərqlənir? Bir neçə fərqli tərif var. Lakin hamısı sosial qrupların müəyyən bir sabitlik, ideoloji icma, daha az

müntəzəm əlaqə, təşkilat qaynaqlarının olması ilə səciyyələndiyinə razıdırlar. Onlar ümumiyyətlə şüurlu şəkildə formalaşırlar.

Burada hansı nümunələri göstərmək olar? Bunlar müəyyən bir futbol klubunun öz maraqlarını qorumaq üçün meydana çıxan müxtəlif peşəkar birliklərin pərəstişkarlarıdır. Və ya məhsullarını bazara daha ucuz qiymətə təqdim etməkdə maraqlı olan sahibkarlar.

Eyni zamanda, ictimai icmalar, bir qayda olaraq, daha böyükdür (millət, müəyyən bir bölgənin sakinləri və s.). Onlar tamamilə təsadüfən yaranır, qeyri-sabit ola bilər, asanlıqla parçalana bilər. Bu cür sosial formasiyalar çox vaxt ideoloji müxtəlifliklə fərqlənir. Onların heç bir fəaliyyət planı, inkişafı yoxdur. Burada çox şey xaotikdir.

Buna baxmayaraq, sosial icmalar, sosial qruplar ortaq cəhətləri bölüşürlər. Həm də eyni məqsədləri, ehtiyacları və s. ola bilər. Məsələn qəza vəziyyətində eyni qatarın sərnişinləri eyni çətinliklərlə üzləşirlər. Sosial qruplar kimi, sosial icmalar da müxtəlif ölçülərdədir. Onlar da azala və artırıla bilər.

Böyük sosial qrupların və onların növlərinin (siyasi, dini və ya yaş meyarlarına görə) icmalarla qarışdırılmasının olduqca asan olduğunu görə bilərsiniz. Bu cür səhvlər çox vaxt hətta peşəkarlar tərəfindən edilir.

Bununla birlikdə, böyük sosial qruplar nisbi bərabərlik və sabitlik ilə xarakterizə olunur. Məsələn, öz aramızda ən müxtəlif ehtiyacları, gəlir səviyyəsi, maraqları, həyat təcrübəsi və s. olan insanları "təqaüdçülər" kimi bir qrup ilə müqayisə etsək, sonuncu dəyişməyən amillərə sahib olacaqdır. Beləliklə, bir fenomen olaraq sosial qruplar, xüsusən də böyük sosial qruplar müəyyən sabitliyə malikdirlər.

Doğulduğumuz andan etibarən insanlarla əhatə olunmuşuq və müxtəlif qrupların bir hissəsiyik. Ancaq insanın özünü hər hansı

elementin bir hissəsinə çevrildiyi bir toplum var. Bu icma izdihamdır. İzdiham ən qeyri-mütəşəkkil, spontan və təhlükəli sosial qrupdur.

İzdihamın spesifik sosial-psixoloji fenomen olaraq öyrənilməsi 19-cu əsrdə bəşəriyyət inkişafında bu fenomenin təhlükəsini dərk etdikdə başladı. Fransız sosioloqu və psixoloqu Qustav Lebonun "Kütlə psixologiyası" kitabı nəinki spontan insan cəmiyyətlərinin öyrənilməsinə zəmin yaratdı, həm də sosial psixologiya kimi psixoloji elmin bir başlanğıcı oldu.

Onun fikrincə "Avropa cəmiyyəti öz inkişafında yeni dövrə - "kütlə erasına" qədəm qoyur. Bu zaman şəxsiyyətdə təcəssüm olunan zəkayauyğun tənqidi başlanğıc irrasional kütləvi şüur tərəfindən əzilir". Lebon qeyd edir ki, "kütlədə hər bir adamın fikirlərinin gedişi kütlənin ümumi əhval-ruhiyyəsi ilə istiqamətlənir. İnsan kütlə içərisində nə qədər çox qalırsa, onda reallıq hissi də bir o qədər azalır, kütlənin təsirinə daha çox məruz qalır".

Kütlənin tədqiq edilməsi ilə bağlı digər istiqamət Amerika psixoloqu R.Ternerin 1964-cü ildə işləyib hazırladığı "törəyən" normalar nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, kütlənin davranışı qarşılıqlı fəaliyyət prosesində kütlədə spesifik normalar kompleksinin yaranması və sürətlə inkişaf etməsindən ibarət olan sosial prosesdir. O. qeyd edir ki, "fəaliyyətdə olan kütlədə insanların məqsədi əvvəl müxtəlif olur, bəziləri fəal iştirakçı, digərləri passiv müşahidəçi kimi çıxış edir, başqaları isə öz fikirlərini deməklə kifayətlənirlər. Lakin fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti zamanı kütlədə sürətlə yeni normalar yaranmağa başlayır. Beləliklə, kütlənin davranışını idarə etmək üçün bu normaların törənmə mənbəyinə, daşıyıcılarına və onları yaradanlara məqsədyönlü təsiretmə imkanlarını müəyyən etmək lazımdır".

Kütlədə özlərini bu cəmiyyətin bir hissəsi hesab edən insanların qəbul etdikləri ümumi məqsədlər yoxdur, lakin diqqətini çəkən bir şey var: məlumat, görmə, düşmən, təhlükə, ibadət obyekti.

Kütlənin xarakterik olan yüksək emosionallıq və çoxluq səviyyəsi iki böyük təsirə malikdir.

İnsanlar müstəqillik, cəmiyyətdən asılı olmayaraq düşünmək və qərar qəbul etmək qabiliyyətini qazanmışdır. Ancaq bir izdihamda duyğuların təsiri altında bu qabiliyyəti itirir. İnsan başqalarının duyğularına "yoluxur" və ətrafdakılara ötürür və bununla da ümumi çoxluğu gücləndirir. Duyğuların (qorxu, nifrət, ləzzət) qasırğası nə qədər güclü olsa da, onların təsiri altına düşməmək o qədər çətindir. Hamımız futbol, musiqi qruplarının azarkeşlərinin necə qəzəbləndiyini, insanların mitinqdə və ya etirazda nifrət dolu şüarlar səsləndirdiyinin şahidi oluruq.

Kütlənin davranışları qəribə, gülünc, qorxulu görünür. Kütlənin daxilindəki hər hansı bir insan daha cəsarətli, daha aqressiv və ehtiyatsız olur, kütlənin xaricində cürət edə bilməyəcəyi hərəkətləri edə bilər, uşaqlıqdan öyrənilən normaları və qadağanları pozur.

8.2. İzdihamın (kütlənin) təsnifatı

Kütlə birbaşa əlaqələri olmayan, lakin ümumi sabit maraqlarla birləşən çox sayda insan məcmusudur. Kütlələrdə spesifik sosial-psixoloji fenomenlər yaranır: moda, submədəniyyət, kütləvi həyəcan və s. Kütlələr geniş siyasi və sosial-mədəni hərəkatların subyekti, müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrinin auditoriyası və kütləvi mədəniyyət əsərlərinin istehlakçısı kimi çıxış edirlər. Kütləvi icmalar sosial iyerarxiyanın bütün səviyyələrində formalaşır və əhəmiyyətli müxtəlifliyə görə fərqlənir (böyük və kiçik kütlələr, sabit və situasiya, təmas və dağılma).

Qrupları təsnifləşdirmək üçün aşağıdakı əsaslar mövcuddur:

- mövcudluq dövrü (uzunmüddətli - siniflər, millətlər; qısamüddətli - görüşlər, izdiham, tətillər);

- təşkilatlanma dövrü (mütəşəkkil - partiyalar, birliklər, təşkilatlar; dağınıq - izdiham, tamaşaçılar, azarkeşlər).

Böyük sosial qrupların təhlili inkişafın bir neçə səviyyəsini ayırd etməyə imkan verir.

1. Tipoloji - bu qrupun üzvləri verilmiş xüsusiyyətlər baxımından oxşar xüsusiyyətlərə malikdirlər.

2. Eyniləşdirmə - bu tip qrupun üzvləri özlərini onunla bir olduğunun fərqindədirlər.

3. İnteqrasiya - bu qrupun üzvləri birgə məqsədyönlü fəaliyyətlərə hazırdırlar.

Kütlə psixologiyası böyük sosial qrupların bir fenomeni kimi araşdırılır. Q.Lebonun qeyd etdiyi kimi, "kütlə ruhi bir cəmiyyətə sahib insan məcmusudur". Kütlənin formalaşma yolu müxtəlif səbəblərdən olur.

Kütlənin əlamətləri:

- çox sayda (kiçik qruplarda kütlənin tipik psixoloji fenomenləri demək olar ki, yaranmır və ya görünmür);

- yüksək təmas (kütlənin hər bir üzvü başqaları ilə yaxın məsafədədir, həqiqətən şəxsi məkanlarına daxil olur);

- emosional həyəcan (kütlənin tipik psixoloji vəziyyəti: artan emosional həyəcan, natamam şüur və davranışın spontanlığı, impulsivliyi, insanların narahatlığı, birlik hissi və s.);

- qeyri-mütəşəkkillik (kütlə tez-tez kortəbii şəkildə qurulur, zəif mütəşəkkildir);

- hədəfin qeyri-sabitliyi (kütlənin mülkiyyəti kimi məqsədsizliyi haqqında deyildikdə, hamı tərəfindən tanınan ortaq bir hədəfin olmaması deməkdir).

Kütlənin hərtərəfli təsnifatını verməyə cəhdlər Q.Lebonun tədqiqatlarında dəfələrlə edilmişdir. Ancaq indiyə qədər belə bir

təsnifat mövcud deyil. Həqiqət budur ki, eyni izdiham çox fərqli əlamət və xüsusiyyətlərə malikdir. Eyni zamanda ola bilər:

- aqressiv və qaçan;

- şərti (ümumi maraq birləşdirir) və ifadəli.

Bir neçə təsnifat variantı mövcuddur. Fəaliyyət dərəcəsinə görə 2 növ izdiham növü fərqləndirilir: passiv və aktiv.

Passiv izdiham zəif duyğu və həyəcan səviyyələri ilə xarakterizə olunur. Bütün psixoloji əlamətlərdən yalnız kütlə bu növə xasdır və sözün tam mənasında insanların bu cür toplantıları izdiham deyil. Bunlara, məsələn, insanların gəzməli yerləri, görüşmə, stansiyada qatarın yola salınması və gözlənməsi, metroda izdihamın daşınması və s. daxildir. Ancaq bəzi emosional hadisələr baş verərsə, bu izdihamlar dərhal passiv olmağı dayandırır.

Aktiv bir izdiham duyğu həyəcanında olduğu üçün ortaq hərəkətə hazırlıq meydana gəlir. Kütlə hər zaman duyğularla idarə olunur, ancaq fərqli bir təbiətə sahibdirlər. Aktiv izdihamın özü də bir neçə yerə ayrılır.

- Həvəsli və ya ecazkar izdiham. İnsanları ümumi bir tamaşa (konsert, festival) və ya ümumi bir hərəkət (dini ayinlər və pərəstişlər, karnavallar və s.) müsbət duyğular əsasında birləşdirir.

- Çaxnaşma izdihamı. Çaxnaşmaya çevrilən güclü bir qorxu hissinin təsiri altında yaranır. Bu emosional vəziyyət, rasional nəzarətin sürətli itkisinə səbəb olur. Panikli bir izdihamın idarə olunması demək olar ki, mümkün deyil.

- Təcavüzkar bir izdiham yüksək dərəcədə zehni stress və mənfi duyğularla xarakterizə olunur: nifrət, ümidsizlik, məyusluq.

Kütlənin böyük spontan qruplara aid olmasına baxmayaraq, spontanlıq dərəcəsinə görə fərqli ola bilər.

- Mütəşəkkil izdiham. Bu tip Le Bon tərəfindən işçilərin toplantı və tətillərdəki kütləvi nümayişləri nümunəsində təsvir

edilmişdir. Fokuslu təşkilat və nəzarət, hətta çox vaxt açıq bir fəaliyyət planı ilə fərqlənir. Təhrikçilər bunu təşkil edir və izdiham arasındakı tərəfdarlarını həyata keçirməyə cəlb edirlər.

- Kortəbii izdiham. Kortəbii şəkildə meydana gəlir, ancaq liderlik qabiliyyətinə sahib bir insan və ya bir qrup insan sayəsində mütəşəkkil bir əlamət alır.

İdarəetmə qabiliyyətinə görə:

- spontan - konkret fərdlərin iştirakı olmadan müstəqil olaraq meydana çıxan izdiham;
- rəhbərlik - əvvəldən müəyyən bir fərdin təsiri altında meydana gələn izdiham.

Formalaşmasına görə kütləni bir neçə növə ayırmaq mümkündür.

- Təsadüfi yaranan kütlə. Bu kütlə məlum olmayan struktura malikdir. Belə bir kütləyə nümunə insanların adətən küçədə qeyri-adi hadisə baş verdikdə toplanması ola bilər (tanınmış şəxsə rast gəlinməsi, avtomobil toqquşması və s.). Bu növ kütlədə insanları ya əhəmiyyətsiz bir məqsəd, ya da tam mənasız "vaxt keçirmə" eyni araya gətirir.

- İfadəli kütlə - birlikdə güclü hiss və emosiya (sevinc, kədər, qəzəb, etiraz və s.) ifadə edən insanlardan meydana gəlir. Belə bir izdiham rok musiqiçilərinin pərəstişkarlarından, konsertlərindəki pop ulduzlarından, idman yarışlarına qatılan tamaşaçılardan ibarət ola bilər.

- Şərtləşdirilmiş kütlə - əvvəldən planlaşdırılmış insanlar toplusudur. Bu hal kütlə üzvlərinin davranışının əvvəlcədən müəyyən edilmiş sosial normaların təsiri altında olması ilə şərtlənir. Məsələn, tamaşaya toplanmış kütlə teatrda, stadionda, iclasda və s. özünü müxtəlif şəkildə aparır. Qeyd olunanlar şərtləndirilmiş kütlə növləridir.

- Ekspressiv kütlə. Adətən burada kütlənin üzvlərinin şəxsi təminatı və insanların fəallığı məqsəd və nəticəni bildirir. Məsələn, rəqslər, dini mərasimlər və s. aid etmək olar.

- Fəaliyyətdə olan kütlə. Fəaliyyətdə olan kütlənin çox mühüm forması toplantılardır. Bu toplantılar zorakı hərəkətlərə sövq olunmuş emosional şəkildə qızışdırılmış kütlədir.

Fəaliyyətdə olan toplantının digər mühüm forması isə üsyankar kütlədir. Bu, dağıdıcı və zorakılığın kollektiv partlayışıdır. Üsyankar kütlə toplantıdan onunla fərqlənir ki, onun davranışı nisbətən strukturludur, məqsədi məhduddur və nisbətən qeyri-sabitdir.

8.3. İzdihamın (kütlənin) sosial-psixoloji xüsusiyyətləri

Kütlənin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri onların meydana gəlməsinin təsadüfi, müvəqqəti və tərkibinin qeyri-müəyyənliyi hesab edilə bilər. Psixoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən kütlə bir neçə insan "təbəqəsindən" ibarətdir.

- Təhrikçilər kütlənin özəyidir, hərəkətləri çox vaxt qəsdən və məqsədyönlüdür.

- Növbəti "təbəqə" sürətlə "işə düşən" və təhrikçilərin yayımladığı əhval-ruhiyyəyə tabe olaraq davranışları üzərində nəzarəti necə itirdiklərinin fərqinə varmayan insanlardır. Belə insanlar duyğusal olurlar və məhz onlar bu kütlənin içində özünü tapan hər kəsə duyğulu bir atmosfer yaradırlar.

- Təsadüfi və sadəcə maraqlı insanlar. Başlanğıcda kütlənin əhval-ruhiyyəsinə qarşı neytral və hətta mənfi davranırlar, ancaq emosiyalarının təsirinə necə düşdüklərini fərq etmirlər.

- "Xuliqanlar" izdihamın ən təhlükəli hissəsidir. Bunlara "əyləncələr" naminə kütləyə qoşulan, cəzasız qalmaq, quldurluqla

mübarizə aparmaq və sadist meyllərini təmin etmək istəyən aqressiv şəxsiyyətlər daxildir.

Kütlənin daxilində hər zaman dəqiq müəyyənləşdirilmiş təşviqatçılar olmur. Bəzən birləşdirici amil rolunu duyğuların artmasına səbəb olan bəzi hadisələr oynayır: populyar müğənilərin ifası, idman yarışlarında komandalarının qalib gəlməsi, təbii fəlakət və ya texnogen fəlakət. Bu vəziyyətdə, balanssız bir ruhu olan. duyğularını necə cilovlayacağını bilməyən həddindən artıq emosional insanlar kütlənin özəyi kimi çıxış edirlər.

Kütlələr xarakterinə və davranışına görə bir-birilərindən fərqlənirlər. Eyni zamanda ümumi xüsusiyyətlərə də malikdirlər. Belə xüsusiyyətlərə - təlqinetmə, anonimlik, öz-özünə əmələgəlmə və dözümlülük aiddir.

Kütlənin meydana gəlməsi və inkişafı prosesi də aydın psixoloji qanunlara tabe olur və müəyyən mərhələlərdən keçir.

1. Nüvənin meydana gəlməsi. Bu mərhələ iki formada baş verə bilər: şüurlu (əsas məqsəd izdiham toplayanlardan ibarətdir) və kortəbii (emosional olaraq balanssız insanlar əsas rol oynayır).

2. Məlumat mərhələsi. Maraq və ya "sürü hissi" nin təsiri altında kütləyə qoşulan insanlar məlumatları sürətlə mənimsəməyə, hisslərlə qidalanmağa başlayır və eyni zamanda başqalarına ötürürlər.

3. Diqqətə bir sıçrayış. Bu mərhələ ümumi diqqət obyektinin və tez-tez dəyişməsinin fərqində olması ilə xarakterizə olunur. Yəni insanların diqqəti yönləndirilir. Bir qrup insanın qəsdən hərəkətləri halında, diqqət onlar üçün faydalı olanlara, məsələn ümumi düşmənə yönəldilir.

4. Kütlənin səfərbərliyi. Duygusallığın və həyəcanın böyüməsi onların sərbəst buraxılmasını tələb edir və kütlənin özünü saxlaya bilməyəcəyi və çox vaxt son dərəcə aqressiv və hətta vəhşi xarakterli

hərəkətlərə başladığı bir an gəlir. Əgər təhrikçilər vaxtında kütlənin fəaliyyətini təşkil etməsələr, bu element onlar üçün də idarəolunmaz hala gələcəkdir.

Siyasətçilər, dini liderlər və sadəcə iddialı insanlar kütləni öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırlar. Etiraf etmək lazımdır ki, belə bir istəyin açıq əxlaqsızlığına baxmayaraq, bir liderin kütlə içərisində olması onun təhlükəsini bir qədər azaldır. Bu elementə nəzarət həm sadə, həm də çətindir:

- Bir tərəfdən izdiham bir qədər sürü kimidir və həmişə liderin ardınca getməyə hazırdır.
- Digər tərəfdən, bu lider kütlənin arasından seçilməli, insanların diqqətini cəlb etməli və parlaq bir xarizmaya sahib olmalıdır. Qəzəbli duyğuların fonunda bunu etmək asan deyil.

Sosial psixoloqlar bir izdihamda diqqəti cəlb etmək üçün bir neçə yolun olduğunu qeyd edirlər:

- Güc nümayişi. Kütlənin içində özlərini itirən insanlar instinktiv olaraq güclü bir lider axtarırlar - özünü kütləyə qarşı qoyacaq və rəhbərlik edəcək birini. Cəmiyyətin ibtidai təbiətini nəzərə alsaq, bəzən izdihamdan daha yüksək, daha parlaq, yəni daha çox nəzərə çarpmaq üçün kifayətdir.
- Tamaşanın ifadəli olması. Kütləyə duyğusal və yüksək səslə müraciət də diqqəti cəlb edə bilər, bu səbəbdən liderlər fərqli səs gücləndirmə metodlarından istifadə edirlər.
- Tamaşanın xarakteri. Duyğularla doymuş kütlə uzun çıxışları dinləməyə və obyektiv mübahisələri qiymətləndirməyə hazır deyil. Kortəbii kütlə qısa, təkrarlanan şüarlardan təsirlənir, məlumat daşımaq qədər duyğusal bir fon meydana gətirmir. Bu şüarlarla izdiham əvvəlcə müəyyən bir şəkildə tənzimlənir, sonra da xüsusi tədbirlər üçün proqramlaşdırılır.

Kənar birinin kütləni idarə etməsi daha çətindir. Artıq qeyd edildiyi kimi, izdihamdakı insanlar özlərini itirirlər, özləri üzərində nəzarəti itirirlər və bunun baş verməməsi üçün fərddə böyük iradə və qabiliyyət və emosional təzyiq olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Большая психологическая энциклопедия. Психологические законы человеческого поведения. СПб.: ПРАЙМ-Еврознак, 2008.

2. Бэрон Р., Бирн Д., Джонсон Б. Социальная психология: ключевые идеи. СПб: Питер, 2003.

3. Бэрон Р., Керр М., Миллер Н. Социальная психология групп: процессы, решения, действия. СПб: Питер, 2003.

4.Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Социальная психология малой группы. М., 2001.

IX FƏSİL
SOSİAL PSİXOLOGİYADA LİDERLİK VƏ RƏHPƏRLİK ANLAYIŞLARI

9.1. Lider ilə rəhbərlik arasındakı fərqlər

Sosial qrupda, istehsal və əmək kollektivində, insanların müxtəlif əlaqələri və münasibətləri qurulur. Bu biliklər mütəxəssisə, liderə bir kollektivdə və ya kiçik bir qrupda real münasibətlərdə daha yaxşı münasibət qurmağa imkan verir.

Kollektivdəki sosial gücün quruluşuna iki növ, güc münasibətlərinin iki substrukturu daxildir: rəhbərlik və liderlik.

Rəhbərlik - hakimiyyət münasibətlərinin rəsmi, formal, sosial, inzibati sistemidir. O, səlahiyyətlərə, hüquqi və inzibati normalara, davranış və fəaliyyətin tənzimlənməsi sisteminin qaydalarına əsaslanır.

Liderlik - hakimiyyətin tabe olan münasibətlər sistemində liderin psixoloji üstünlüklərinə əsaslanan qeyri-rəsmi, qeyri-formal psixoloji fəaliyyətidir.

Rəhbərlik altında məcburiyyət olmayan insanlar bir insanı lider kimi tanıyır, könüllü olaraq azadlıqlarının bir hissəsini ona verir (tabe edir) və onu bir rəhbər kimi seçirlər. Hakimiyyət güc münasibətlərinin belə bir sistemi çox vaxt öz-özünə olaraq spontan inkişaf edir.

Kollektivdəki hakimiyyət güc münasibətlərinin bu iki sistemi öz aralarında fərqli bir koordinasiya dərəcəsinə, təsadüfə sahib ola bilər. Kollektivdə istehsal və digər vəzifələrin həllində müvəffəqiyyət, işçilər üçün əlverişli bir mənəvi və psixoloji atmosfer yaratmaq, hakimiyyət-güc münasibətlərinin sosial, rəsmi və psixoloji, qeyri-rəsmi sisteminin adekvatlıq dərəcəsindən birbaşa asılıdır.

Rəhbərlik və liderlik iki fərqli anlayışlardır. Rəhbərlik insanların işlərini düzgün aparmasına yönəldilir və liderlik insanları düzgün işə məcbur etməkdir.

Rəhbərlik və liderlik arasında fərq aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1. Rəhbərlik və liderlik arasındakı fərq cədvəli

Rəhbərlik	**Liderlik**
1. Qrupun müəyyən sosial təşkilat kimi rəsmi münasibətlərinin tənzimlənməsi həyata keçirilir.	1. Qrupdakı şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi həyata keçirilir.
2.Bütün sosial münasibətlər sistemi ilə əlaqələndirilir və makro mühitin bir elementidir.	2. Makro mühitin bir elementidir (kiçik qrupun özü kimi).
3. Sosial quruluşun müxtəlif elementlərinin nəzarəti altında həyata keçirilən məqsədyönlü prosesdir.	3 . Kortəbii şəkildə baş verir.
4. Daha sabitdir.	4. Daha az sabitdir və daha çox qrupun əhval-ruhiyyəsindən asılıdır.
5. Müxtəlif sanksiyalardan daha qəti bir sistemdir.	5. Daha az müəyyən edilmiş fərqli sanksiyalar sistemidir.
6. Qərar qəbul etmə prosesi daha mürəkkəbdir və bu qrupla əlaqəli olmayan bir çox fərqli vəziyyət və mülahizələrin vasitəçiliyi altındadır.	6. Qərarlar birbaşa qrup fəaliyyətləri əsasında qəbul edilir.
7. Liderin fəaliyyət dairəsi daha genişdir, çünki daha geniş sosial sistemdə kiçik qrupu təmsil edir.	7. Liderin fəaliyyət sahəsi əsasən kiçik qrupdur.

Liderlik qrupun ayrı-ayrı üzvlərinin davranışının psixoloji xüsusiyyətidir, rəhbərlik isə qrupdakı münasibətlərin və ilk növbədə idarəetmə və tabeçilik rollarının bölgüsü baxımından sosial xüsusiyyətdir. Liderlikdən fərqli olaraq rəhbərlik cəmiyyət tərəfindən tənzimlənən hüquqi proses kimi çıxış edir.

Bununla yanaşı yuxarıdakı fərqlərə baxmayaraq, həm lider, həm rəhbər təşkilatın işçilərini stimullaşdırmaq, müəyyən problemlərin həllinə yönəltmək və bu tapşırıqların həll edilə biləcəyi vasitələrin qayğısına qalmaqla əlaqəli eyni tip problemlərlə üzləşirlər.

Rəhbər başqalarının işinə rəhbərlik edən və nəticələrinə görə şəxsən məsuliyyət daşıyan bir insandır. Yaxşı bir menecer görülən işə nizam və uyğunluq gətirir. Tabeçiliyində olanlarla qarşılıqlı əlaqəsini daha çox faktlar üzərində və qurulmuş hədəflər çərçivəsində qurur.

Lider insanlara ilham verir və işçilərdə həvəs yaradır, gələcəyə baxışlarını formalaşdırır və yenilərə uyğunlaşmalarına, dəyişiklik mərhələsindən keçmələrinə kömək edir.

Rəhbərlər hədəflərə qarşı passiv davranmağa meyllidirlər. Çox vaxt kimlərinsə qurduğu məqsədləri rəhbər tutur və dəyişiklik etmək üçün praktik olaraq bunlardan istifadə etmirlər. Liderlər isə məqsəd qoyur və bunlardan insanların münasibətlərini dəyişdirmək üçün istifadə edirlər.

Rəsmi olaraq təyin olunmuş rəhbərin qrupda liderlik mövqeləri qazanmağın üstünlüyü var, buna görə hamıdan daha çox lider olmaq ehtimalı yüksəkdir. Bununla birlikdə rəhbər olmaq avtomatik olaraq lider hesab olunmağı nəzərdə tutmadığını unutmamaq lazımdır, çünki liderlik əsasən qeyri-rəsmi bazaya əsaslanır.

Rəhbərlər tabeçiliyində olanlarla münasibətlərində nizam-intizamı üstün tuturlar. Onlarla münasibətlərini tabeliyində olanların

proqramlaşdırılmış bir hadisələr zəncirində və ya qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsinin rəsmi prosesində oynadığı rollara uyğun şəkildə qururlar. Bu, əsasən menecerlərin özlərini təşkilatın müəyyən bir hissəsi və ya xüsusi bir sosial qurumun üzvləri kimi görmələri ilə əlaqədardır. Liderlər liderlik baxışında əks olunduğu kimi fikirlərini başa düşən və paylaşan insanları seçir və saxlayırlar. Liderlər işçilərin ehtiyaclarını, qəbul etdikləri dəyərləri və onları idarə edən emosiyaları nəzərə alır. Liderlər emosiya və intuisiyadan istifadə etməyə meyllidirlər. Davamçılarında sevgi və nifrət kimi güclü hisslər oyatmağa həmişə hazırdırlar. Liderlər özlərinə hörməti müəyyən bir quruma aid etməklə əlaqələndirmirlər.

Rəhbərlər tabeliyində olanların davranışlarına nəzarət edərək plandan çıxan hər bir sapmaya reaksiya göstərərək hədəflərinə çatmalarını təmin edirlər. Liderlər tabeliyində olanlarla münasibətlərini inam üzərində qurur, onları həvəsləndirir və ruhlandırır.

Liderlər rəsmi və qeyri-rəsmi olaraq 2 yerə bölünür. Rəsmi lider həvalə edilmiş rəsmi səlahiyyətlər şəklində dəstəyə malikdir və ümumiyyətlə ona həvalə edilmiş xüsusi funksional sahədə fəaliyyət göstərir. Qeyri-rəsmi lider başqalarına təsir göstərmək bacarığı, işgüzar və şəxsi keyfiyyətləri ilə yüksəldilir.

9.2. Rəhbərlik üslubları

Davranış nəzəriyyələri rəhbərlik üslublarının və ya davranışlarının təsnifatı üçün əsas yaratmışdır. Rəhbərliyə davranışçı bir yanaşma ilə effektivlik, liderin şəxsi keyfiyyətləri ilə deyil, tabeçilərə qarşı davranışı ilə müəyyən edilir. Alman psixoloqu Kurt Levin (1890-1947) bir sıra təcrübələr apardı və bunun əsasında klassik hala gələn üç idarəetmə üslubunu təyin etdi:

- avtoritar (və ya avtokratik,);
- demokratik (və ya kollegial);
- liberal-anarxik (və ya bitərəf).

Avtoritar idarəetmə üslubu. Avtoritar rəhbərlik bütün qərarların başçısının təkbaşına qəbul edilməsi, cəza təhdidi ilə qərarların icrasına ciddi nəzarət (nəzarətin maksimal həddi), işçiyə fərdi olaraq maraq göstərilməməsi ilə xarakterizə olunur. İşçilər yalnız əmr edilənləri etməlidirlər. Bununla onlar minimum məlumat alırlar. İşçilərin maraqları qəbul edilmir.

Daimi izləmə səbəbindən bu idarəetmə tərzi psixoloji olmayan meyarlara görə olduqca məqbul iş nəticələrini təmin edir: qazanc, məhsuldarlıq, məhsul keyfiyyəti yaxşı ola bilər.

Bununla birlikdə üstünlüklərdən daha çox mənfi cəhətlər var:

- səhv qərarlar qəbul etmə ehtimalı;
- təşəbbüsün, tabeliyində olanların yaradıcılığının ləğvi, yeniləşmə, durğunluq, işçilərin passivliyi;
- insanların işlərindən, komandadakı mövqelərindən narazılıq;
- əlverişsiz psixoloji iqlim (gizli səslər, intriqalar) psixi və fiziki sağlamlığa, psixoloji stressin artmasına səbəb olur.

Avtoritar üslub idarəçinin avtokratiya istəyi səbəbindən münaqişələrin böyük əksəriyyətinin mərkəzində dayanır. Bu idarəetmə tərzi yalnız kritik vəziyyətlərdə (qəzalar, hərbi əməliyyatlar və s.) uyğundur.

Demokratik idarəetmə üslubu. Demokratik rəhbərlik üslubunda idarəetmə qərarları işçilərin fikirlərini və təşəbbüslərini (maksimum demokratiya) nəzərə alaraq problemin müzakirəsi əsasında qəbul edilir, qəbul edilən qərarların icrasına həm rəhbər, həm də işçilər tərəfindən nəzarət olunur (maksimal nəzarət). Rəhbər işçilərin maraqlarını, ehtiyaclarını və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların şəxsiyyətinə maraq və səmimi diqqət göstərir.

Demokratik tərz ən effektivdir, çünki düzgün balanslaşdırılmış qərarlar, əməyin yüksək istehsal nəticələri, təşəbbüskar, fəal işçilər, insanların işlərindən və komanda üzvlüyündən məmnun qalmaları, komandanın əlverişli psixoloji iqlimi və birliyi təmin edilir. Bu idarəetmə tərzi etimad və qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir. Lider bu vəziyyətdə qrup üzvlərindən biri kimi davranır. Hər bir işçi müxtəlif mövzularda fikirlərini heç bir qisas və ya əsəbilik qorxusu olmadan ifadə edə bilər. Tapşırığın yerinə yetirilməsindən asılı olaraq qrupun rəhbərliyi bir iştirakçıdan digərinə keçirilə bilər. Eyni zamanda, tabeliyində olanlar tərəfindən təşəbbüs hər cür şəkildə stimullaşdırılır, komandada əlverişli psixoloji mühit yaradılır.

Bununla birlikdə, demokratik bir üslubun həyata keçirilməsi liderin yüksək intellektual, təşkilati, psixoloji və ünsiyyət qabiliyyəti ilə mümkündür.

Rəhbərin hərəkətlərinin formasında və məzmununda uyğunsuzluq ola bilər, məsələn, demokratik üslub forması istifadə olunur (xarici məkanın nümayişi, tabeçiliyinə nəzakət, problemin müzakirəsi keçirilir), amma əslində liderin qərarı çoxdan fərdi olaraq qəbul edilmişdir.

Liberal-anarxik idarəetmə üslubu bir tərəfdən, "maksimum demokratiya" ilə xarakterizə olunur (hər kəs öz mövqeyini ifadə edə bilər, lakin real mühasibatlığa, mövqelərin koordinasiyasına nail olmağa çalışmırlar), digər tərəfdən isə "minimum nəzarət" (verilmiş qərarlar belə icra edilmir, icrası üçün bir nəzarət yoxdur, hər şey şansa qalır). Bu idarəetmə tərzi təşəbbüskarlıq, müəyyən işlər prosesinə qarışmamaqla xarakterizə olunur. Nəticə olaraq:

- işin nəticəsi ümumiyyətlə zəifdir;
- insanlar işlərindən razı deyillər, komandadakı psixoloji iqlim əlverişsizdir;

- əməkdaşlıq yoxdur;
- vicdanla işləmək üçün bir stimul yoxdur;
- iş bölmələri liderlərin fərdi maraqlarından ibarətdir;
- alt qruplarda; gizli və açıq münaqişələr mümkündür;
- ziddiyyətli alt qruplarda təbəqələşmə mövcuddur.

9.3. Liderin şəxsiyyət xüsusiyyətləri

Liderin üslubu çevik, fərdi və situativ bir yanaşmadır. Hər üç üsluba sahib olmalıdır və o öz vəzifəsini konkret vəziyyətdən, həll ediləcək vəzifələrin xüsusiyyətlərindən, işçilərin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərindən və şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olaraq məharətlə tətbiq etməlidir.

Liderliyin müvəffəqiyyətini təyin edən fərdi-psixoloji keyfiyyətlərin öyrənilməsi bizə aşağıdakı zəruri keyfiyyətləri və şəxsiyyət xüsusiyyətlərini vurğulamağa imkan verdi:

- üstünlük - tabeçiliyə təsir göstərmək qabiliyyəti;
- özünə inam;
- emosional balans və stresə qarşı müqavimət - bir liderin emosional təzahürlərini idarə etmək, emosional vəziyyətini tənzimləmək, özünü idarəetmə bacarığı;
- yaradıcılıq - problemləri yaradıcılıqla həll etmək bacarığı, yüksək praktik zəka;
- məqsədə və müəssisəyə nail olmaq istəyi, risk götürmə bacarığı - məqbul,

macərasız, problemlərin həllində məsuliyyət götürməyə hazır olmaq;

- tapşırıqların icrasında məsuliyyət və etibarlılıq, dürüstlük, bir sözə və zəmanətə sadiqlik;
- qərar verməkdə müstəqillik, muxtariyyət;

- dəyişən vəziyyətlərdə davranışın çevikliyi;
- ünsiyyət, insanlarla qarşılıqlı əlaqə.

Şəxsi dəyərlərə və fərdi məqsədlərə malik olan bir liderə sahib olmaq, iş, karyera və şəxsi həyatda uğur qazanmaq üçün vacibdir.

Tədqiqatçı Henri Mintçberq liderə xas olan səkkiz əsas keyfiyyəti qeyd etmişdi:

1. Bərabər olmaq - yəni bərabər əhəmiyyətə malik insanlarla münasibətlər sistemi qurmaq və saxlamaq bacarığı.

2. Lider olmaq - tabeçiliyində olanlara rəhbərlik etmək, insana güc və məsuliyyətlə yanaşı gələn bütün çətinlik və problemlərin öhdəsindən gəlmək bacarığı.

3. Münaqişələrin həlli - münaqişədə iki tərəf arasında vasitəçi rolunu oynamaq, psixoloji stresdən yaranan problemləri həll etmək bacarığı.

4. İnformasiyanın emalı - bir təşkilatda rabitə sistemi qurmaq, etibarlı məlumat almaq və onu effektiv qiymətləndirmək bacarığı.

5. Qeyri-standart idarəetmə qərarları qəbul etmə - fəaliyyət, məlumat və hədəflər üçün alternativ variantların aydın və ya şübhəli olduğu şəraitdə problem və həll yollarını tapmaq bacarığı.

6. Bir təşkilatda mənbələrin bölüşdürülməsi - doğru alternativ seçmək, məhdud vaxt və digər növ mənbələrin çatışmazlığı şəraitində ən yaxşı variantı tapmaq bacarığı.

7. Sahibkarın hədiyyəsi – riskli olmaq və təşkilata yeniliklər tətbiq etmək bacarığı.

8. Özünütəhlil - liderin mövqeyini və təşkilatdakı rolunu anlamaq, liderin təşkilata təsir göstərdiyini görmə bacarığı.

Eyni zamanda lider effektiv liderlik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin vacibliyini də bilməlidir.

M.Vudkok və D.Frensis liderin müvəffəqiyyətlə işləməsi üçün ona lazım olan keyfiyyətləri nəzərə alaraq, zəif və yüksək liderlik bacarıqlarını təyin etdilər.

Zəif liderlik bacarıqları:

- tabeçiliyində olanların davranışını nəzərə almır;
- cəza tədbiq etməkdən çəkinir;
- köhnəlmiş liderlik tərzinə uyğun qaydalara üstünlük verir;
- dəqiqliyə səy göstərmir;
- səlahiyyətin az olması;
- həddindən artıq mənfi bir tərzə sahibdir;
- tabeliyində olanların işini müsbət qeyd etmək imkanından məhrum olur;
- "çətin" insanların öhdəsindən gələ bilmir;
- öz qrupunu qorumur;
- müvəffəqiyyət meyarını qura bilmir.

Yüksək liderlik bacarıqları:

- tələb olunursa nizam-intizam qurur;
- rolunun yerinə yetirilməsinə təsir etdiyini anlayır;
- müsbət münasibətlər yaradır və inkişaf etdirir;
- dəqiq və aydın göstərişlər verir;
- tabeliyində olanların işini təhlil etməyi bacarır;
- işə sistematik yanaşır;
- müsbət rəy yaradır;
- "çətin" insanlarla müsbət münasibətlər qurur;
- təhlükə yaranarsa qrupu qoruyur;
- işçilərin işinə töhfə artırmaq üçün yollar axtarır;
- müvəffəqiyyət meyarını təyin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Московичи С. Социальная психология. Питер, 2007, 680 с.
3. Кричевский Р.Л. Лидерство как структурный феномен. М.: Аспект Пресс, 2003, с. 268-274.
4. Кричевскийу Р.Л. Психология лидерства. Учеб. пособие. М.: Статут, 2007, 542 с.

X FƏSİL
ŞƏXSİYYƏT SOSİAL PSİXOLOGİYADA TƏDQİQAT OBYEKTİ KİMİ

10.1. Sosial psixologiyada şəxsiyyət problemi

Şəxsiyyət problemi sosial psixologiyada əsas problemlərdən birini tutur. Şəxsiyyət daxili quruluşu, meydana gəlməsi, formalaşması, inkişafı, sosial-psixoloji təzahürlərinin xüsusiyyətləri, təbii, bioloji (irsi), sosial və digər şərtlər baxımından psixologiyanı maraqlandırır. Şəxsiyyət psixologiyasında mərkəzi problemlərdən biri - onun fəaliyyətinin, təzahürlərinin və insan həyatının tənzimlənməsinin psixoloji mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Şəxsiyyəti dərk etmək - insan, fərd, fərdiyyət, subyekt, subyektivlik kimi kateqoriyaların qavranılması ilə sıx bağlıdır.

İnsan - müəyyən bir anlayışdır və bir-biri ilə əlaqəli iki sistemi əhatə edir: bioloji və psixi (mənəvi).

Fərd - ayrı, xüsusi olaraq götürülmüş bir insandır.

Fərdiyyət - ümumiyyətlə, müəyyən bir insanın özünəməxsusluğunu xarakterizə edən fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi qəbul edilir.

Subyekt - məqsəd qoymağa imkan verən və məqsədlərinə uyğun hərəkətlər, əməllər, fəaliyyət və ümumiyyətlə, davranışı olan bu cür psixoloji xüsusiyyətlərin məcmusundakı insandır.

Subyektivlik - insanın bu və ya digər məqsədə çatmaq və qarşıya qoyulmuş fəaliyyət məqsədlərinə uyğunluğudur.

Şəxsiyyət - mürəkkəb, sistemli, çox səviyyəli, iyerarxik şəkildə mütəşəkkil, müxtəlif, coxmahiyyətli olaraq formalaşmış, insanın psixoloji tərbiyəsi başa düşülür. Şəxsiyyət onu sosial (və digər) inkişafın obyekti (məhsulu, nəticəsi) və gerçəkliyin özünün biliyi və

ona münasibət əsasında dəyişmə obyekti kimi xarakterizə edən mənəvi, psixoloji xüsusiyyətlərin, keyfiyyətlərin cəmində özünəməxsus bir şəxsdir. Şəxsiyyət - şüurun və özünüdərkinin daşıyıcısı kimi müəyyən bir insandır. (K. K.Platonov)

Şəxsin şüuru ictimai-tarixi xarakter daşıyır. Özünüdüşünmə (yəni özünü tanıma) - insanın şüur inkişafının ən yüksək səviyyəsidir, onun mühakimələrində, qiymətləndirmələrində, münasibətlərində və hərəkətlərində insanın əqli fəaliyyətinin və müstəqilliyinin formalaşması üçün əsasdır. İnsan şüuru, ətrafdakı gerçəkliyin mənasını, həqiqi dünyada özünü dərk etməsini və anlamasını, habelə varlığının mənasını dərk etməsi və inkişaf etdirməsi, o zaman bir insan kimi formalaşır və inkişaf edir.

İnsan şəxsiyyət olaraq doğulmur, o, ictimai və təbii mühitlə, həyatının və işinin maddi və mənəvi şərtləri ilə qarşılıqlı təsir prosesində formalaşır. Bu qarşılıqlı əlaqə prosesində insan formalaşır, inkişaf edir və özünü bir şəxs kimi göstərir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında aparıcı rolu ilk növbədə aşağıdakıları əhatə edən *sosial* şərtlər oynayır:

Makrososial mühit – ictimai quruluş, dövlət quruluşu, medianın ideoloji və digər təsir xüsusiyyətləri, təbliğat, təşviqat; cəmiyyətdəki ictimai-siyasi, etnik və dini mühit, onların yeri, çəkisi, beynəlxalq münasibətlər və münasibətlər sistemində ölkənin rolu və s.;

Mikrososiol mühit - insanın birbaşa təmasda olan qarşılıqlı təsirinin bir mühitidir: ailə, mehriban kompaniya, məktəb sinfi, tələbə qrupu, istehsalat və əmək kollektivi; insanın sosial mühitlə digər situasiya və nisbətən uzunmüddətli münasibətlər;

Tərbiyə - insanın, xüsusən də onun mənəvi sferasının formalaşması və inkişafının xüsusi təşkil olunmuş bir prosesidir;

Fəaliyyət - oyun, təhsil, sənaye, əmək, elmi fəaliyyət;

Bioloji və genetik faktor - insanın genetik kodu.

İnsanın psixoloji, həmçinin bioloji inkişafına yaşayış yerinin süni mühiti, müasir texnika, texnologiya, istehsalı və istismarı, istifadəsi, *müasir sənayenin* əlavə məhsulları, müasir radio, televiziya və digər texniki vasitələrlə yaradılan informasiya və texniki mühit də təsir göstərir.

Şəxsiyyətin, psixikanın, ümumilikdə onun ayrı funksiyalarının formalaşmasında və *inkişafında* sosial vəziyyətlərlə yanaşı, bioloji amil, insanın fizioloji xüsusiyyətləri və hər şeydən əvvəl ali sinir fəaliyyətinin (ASF) ümumi və spesifik növlərinin xüsusiyyətləri, beyin morfologiyasının orijinallığı, fərdi funksional quruluşlarının inkişafı, beynin, onun şöbələrinin işində müəyyən pozğunluqların olması, anormallıqlar olduqca vacib rol oynayır.

İnsanın psixoloji inkişafı onun fizioloji sistemlərinin fəaliyyətinin təsirindən və orijinallığından, bütövlükdə orqanizmin vəziyyətindən təsirlənir. İnsanın psixoloji inkişafı ilə bədəninin vəziyyəti arasındakı əlaqə birmənalı deyil.

İnsanın psixoloji inkişafı təbii amillərdən də asılıdır: onlar iqlim, coğrafi, geofiziki, kosmik və digər yaşayış şəraiti və insan fəaliyyətidir.

Şəxsiyyət özü şəxsiyyətin ayrı-ayrı sahələrinin və funksional quruluşlarının formalaşmasında və inkişafında xüsusi rolu oynayır. İnsana bütün xarici və daxili təsirlərin təzahürü üçün o ən vacib şərtlərdən biridir. Bundan əlavə, şəxsiyyət nə qədər inkişaf etmiş olsa, onun əsas tənzimləyici quruluşları (dəyər sistemləri, ehtiyacları, maraqları, məqsədləri, özünüqiymətləndirmə səviyyəsi və xarakteri, bacarıqları, münasibətləri və s.) şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin onun formalaşması və inkişaf amillərinin təsiri üzərində düzəldilməsində daha nəzərə çarpan rol oynayır.

Beləliklə, insanlarda şəxsiyyətin formalaşmasında müəyyənedici rolu - sosial mühit, mədəni amillər və onların məcmusu əsas rol oynayır.

10.2. Şəxsiyyət nəzəriyyələri

Sosial psixologiyada şəxsiyyətlə bağlı bir sıra nəzəriyyələr vardır. Şəxsiyyət nəzəriyyələrini təhli edərkən Z.Freydin psixoanliz nəzəriyyəsinə müraciət etmək vacib şərtdir. Z.Freydə görə, insanın davranışı ictimai inkişaf qanunları ilə deyil, şüursuz psixi qüvvələr tərəfindən idarə olunur. Ümumilikdə götürdükdə Freyd insanın bütün hərəkətlərini, tarixi və ictimai hadisələri şüursuz meyllərin təzahürü kimi təhlil edirdi. Freydə görə, şəxsiyyətin strukturunda 3 instansiya əsas yer tutur: 1) id (o), 2) eqo (mən), 3) super eqo (super mən). Freyd belə hesab edirdi ki, "şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi, hər şeydən əvvəl, libido, cinsi enerjidir".

Freydin fikrincə "həyata keçirilməyən arzular nevroz yaradır. O qeyd edir ki, insana heç vaxt ağıldan bəla gəlmir, bəla arzudan gəlir. Arzuların çoxluğu patologiya yaradır. Arzu və onun ödənilməməsi arasındakı uyğunsuzluq insanın xəstələnməsinə səbəb olur. Bütün bunları əsas götürən Freydin fikrincə, şəxsiyyətin formalaşmasında həmin tələbatların ödənilməsi şəxsiyyətin normal inkişafını təmin edir".

Z.Freyd üçün insan həyatının motivləri – həyəcan, qorxu və günah motivləridir. O, fərdlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini, insan psixikası ilə mədəniyyətin qarşılıqlı təsir dinamikasını sosial-psixoloji münaqişələrin mənbəyi hesab edir. Öz qadağaları və sanksiyaları olan sivilizasiya bir tərəfdən böyük nemətdir, digər tərəfdən isə ağır yükdür. Bəşəriyyət iki od arasında qalır: bir tərəfdən sosial repressivlik odu – bu, həyatı son dərəcə ağırlaşdırır, qeyri-şüuru olanın əsas prinsipinə "həzz prinsipinə" bir növ qəsd edir, digər tərəfdən isə

instinktlərin tam azad olması odu – bu, insanın və cəmiyyətin özü-özünü məhv etməsinə gətirir.

Z.Freyd elə bir mədəni mühit yaradılması arzusunda idi ki, orada mədəniyyət insan üzərində deyil, insan mədəniyyət üzərində hökmranlıq etsin. Bu yeni mədəniyyətə qədər olan dövrü alim infantillik kimi xarakterizə edirdi. İnfantillik mərhələsində insan ata qorxusu, Allah qorxusu, nəhayət vicdan qorxusu içərisində yaşayır. Yeni yaranacaq mədəniyyət isə insanları destruktiv duyğulardan – qorxu, vahimə hissindən azad edəcək, hətta epoxa özü üçün yeni vicdani normalar yaradacaq. Bu elə normalar kodeksi olacaq ki, insan onlara qorxduğuna görə deyil, onlardan zövq aldığına görə əməl edəcəkdir .

Analitik psixologiyanın banisi K.Q.Yunq şəxsiyyətin strukturunda eqo; şəxsi təhtəlşüur və komplekslər; kollektiv təhtəlşüur və onun arxetipləri, şəxsiyyəti, anima və animusu, kölgəsini təsnif edirdi. Bu qarşılıqlı əlaqəli sistemlərlə yanaşı K.Q.Yunq şəxsiyyətin fərdi introversiya, ekstraversiya təmayüllərini (ustanovkalarını), düşüncə, hiss, intuisiya funksiyalarını fərqləndirirdi. Mütəfəkkir mənlik (öz mahiyyətinin dərk edilməsi) anlayışını vurğulayaraq onu şəxsiyyətin ən əsas xüsusiyyəti kimi qəbul edirdi.

K.Yunqa görə, eqo dərk edilmiş ağıldırsa, şəxsi təhtəl-şüur isə eqonun aid olduğu bölgədir. Şəxsi təhtəlşüur müəyyən dövrdə dərkedilən olmuş, lakin sonradan sıxışdırılmış, yaddan çıxarılmış və ya təcrid edilmiş hiss və həyəcanlardır. Komplekslər – şəxsi təhtəlşüurda mövcud olan hisslər, fikirlər, xatirələr əsasında formalaşır. Kollektiv təhtəlşüur, yaxud transpersonal təhtəlşüur çox güclü və təsirli psixi sistem olub, patoloji vəziyyətlərdə eqo və şəxsi təhtəlşüuru üstələyir. Kollektiv təhtəlşüur nəsildən irsən qəbul edilən gizli xatirələr mənbəyidir. Kollektiv təhtəlşüur şəxsiyyətin yalnız qan qohumluğu olan nəslin deyil, həm də mənsub olduğu xalqın tarixi inkişaf xüsusiyyətləri və tarixi təcrübəsi əsasında formalaşır. Kollektiv təhtəlşüur

anadangəlmə olur. Şəxsi təhtəlşüur və digər fərdi xüsusiyyətlər bu əsasda formalaşır. Yunqa görə, şəxsiyyətin doğulduğu dünyanın forması virtual surət kimi qismən anadangəlmədir. Kollektiv təhtəlşüurun struktur komponentləri arxetiplər, dominantlar, ilkin surətlər, mifoloji surətlər, davranış nümunələri kimi müəyyənləşdirilir.

K.Q.Yunqa görə, insan sosial şəraitə və ənənələrə uyğun olaraq və daxili arxetipinə cavab kimi maska geyinir. K.Yunq bu maskanı persona adlandırır. Maskanın əsas məqsədi digərlərində özü haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaqdır. Arxetip insanın inkişaf etməyə başladığı nüvədir. Anima və animus isə insanda olan bioloji başlanğıcdır və birgəyaşayış şəraitində qadın və kişidə əks cinsin nümayəndəsinə xas olan xüsusiyyətlərin formalaşmasına, insanların bir-birinə uyğunlaşaraq yaşamasına səbəb olur. Kölgə insanın öz arxetipindən irsən qəbul etdiyi heyvani instinktlərdir. Bu instinktlər insanın ilkin günah haqqında hissləri əsasında formalaşır və insanın mələk, yaxud şeytan kimi fəaliyyətinin mənbəyi olaraq çıxış edir. Kölgə arxetipi insanın şüurunda və davranışında xoş olmayan və qeyri-sosial fikirlərin, hisslərin, fəaliyyətin təzahürünə gətirir. Bu hisslər, fikirlər və fəaliyyət ya maska arxasında kütlədən gizlədilə bilər, yaxud şəxsi təhtəlşüura sıxışdırıla bilər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, məhz kölgə arxetipində olan fikir, düşüncə, hiss və davranışın reallaşması cinayətkarlığın mənbəyi kimi çıxış edir.

Mənlik (fərdilik) şəxsiyyətin təhtəlşüuru və idrakının birgə fəaliyyətinə əsaslanır və digər sistemlər mənlik ətrafında qruplaşır. Mənlik həyat məqsədi kimi insanın davranışını təyin edir. K.Yunq şəxsiyyətin iki əsas təmayül, yaxud meyillərini fərqləndirir – introversiya və ekstraversiya. Qeyd edir ki, hər bir insanda bu iki meyil mövcud olsa da, onlardan biri daha qabarıq təzahür edir, digəri isə, təhtəlşüur formasında olur.

Klassik psixoanalizi yeni istiqamətdə inkişaf etdirən görkəmli psixoloq A.Adler Z.Freyddən fərqli olaraq, insanın sosial tərəflərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. A.Adler qeyd edir ki, insan şüurlu varlıqdır və adətən öz davranışının səbəblərini bilir, öz natamamlığını, məqsədlərini dərk edir. İnsan özünü dərk etmək xüsusiyyətinə malik olduğundan öz fəaliyyətini planlaşdırır və idarə edir. A.Adlerin ilk tədqiqatları anomal davranışın öyrənilməsi ilə bağlı olmuşdur. A.Adlerin şəxsiyyətin öyrənilməsilə bağlı mövqeyini bir neçə mərhələ ilə ümumiləşdirmək olar:

1) Fiktiv finalizm (yalançı sonluq); 2) Kamilliyə cəhd; 3) Natamamlıq hissi və kompensasiya (əvəzin ödənilməsi); 4) Sosial maraq; 5) Həyat tərzi; 6) Kreativ (yaradıcı) Mən.

Fiktiv finalizm, yaxud yalançı sonluqla bağlı A.Adler əmin idi ki, insanların son məqsədləri onların davranışlarını müəyyənləşdirir. Bu son məqsəd yalançı, yaxud ideallaşdırılmış ola bilər, bununla belə şəxsiyyətin davranışını izah etmək üçün real stimuldur. Sağlam şəxsiyyət ideallaşdırılmış məqsədlərdən xilas ola bildiyi halda nevrotiklər bunu bacarmırlar.

Kamilliyə cəhd dedikdə, A.Adler şəxsiyyətin anadangəlmə olan özünüaktuallaşdırması hissini nəzərdə tuturdu. O əmin idi ki, özünüaktuallaşdırma hissi minlərlə fərqli üsullarla ifadə oluna bilər və hər bir insan özünəməxsus şəkildə kamilləşməyə cəhd edir. Məsələn, nevrotik özünəhörmət, güc, özünü yüksəltməyə, yəni eqoist məqsədlərə nail olmağa çalışır, sağlam insan isə, ilk növbədə sosiallaşmağa yönəlir.

A.Adler natamamlıq hissinin fiziki zəiflik və xəstəlik nəticəsində yarandığına əmin idi. O, natamamlıq hissini iradəsizlik, yaxud feminliklə (qadına məxsus xüsusiyyətlərlə) bağlayırdı, kompensasiyanı (əvəzini ödəmə) isə "maskulin qiyam" adlandırırdı. Natamamlıq hissi insanda daha yüksək inkişafa cəhd hissi yaradır.

Bəzən ərköyün böyüdülmüş uşaqlarda bu hiss anomal davranışa səbəb olur.

A.Adlerə görə, sosial maraq anadangəlmə olub, insanın şəxsi maraqlarını ümumi xeyirə tabe etməsinə gətirir, sosial maraq eqoist maraqların əvəzedicisi kimi formalaşır.

Həyat tərzi şəxsiyyətin funksiyalaşmasının sistemli əsası kimi onun unikallığını izah edir. Həyat tərzi uşaqlıqdan formalaşır, sonrakı dövrlərdə insan yeni xüsusiyyətlər kəsb etsə də, bu onun ilkin həyat tərzinin tamamlayıcısı olur.

Kreativ (yaradıcı) Mən insanın öz şəxsiyyətini yaratması ilə bağlıdır. İrsilik insana müəyyən xüsusiyyətlər verir, mühit ona müəyyən təəssuratlar bəxş edir. Bu bacarıq və təcrübə, həmçinin onları "yaşamaq" bacarığı, yaxud bu həyəcanların təhlili imkanları insanın həyata münasibətini, xarici dünya ilə qarşılıqlı münasibətlərinin mahiyyətini təyin edir.

Şəxsiyyətin strukturunun, sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində E.Frommun xüsusi yeri var. E.Fromm şəxsiyyətin dünyaya fərdi münasibətinin göstəricisi kimi beş şəxsiyyət tipini – reseptiv (qəbuledici), eksplüativ (mənimsəyici), toplayıcı, bazar və məhsuldar fərqləndirir. Yalnız sonuncu məhsuldar şəxsiyyət tipini sağlam tip kimi xarakterizə edirdi. Sonralar bu şəxsiyyət tiplərinin sırasına nekrofil və biofil tipləri də əlavə edən mütəfəkkir əmin idi ki, şəxsiyyətin sosiallaşması ictimai quruluşun xüsusiyyətlərindən asılıdır. E.Fromm qeyd edirdi ki, insanın mahiyyətində yaradılandan yaradıcıya çevrilmək xisləti mövcuddur və öz yaradıcılıq imkanlarını, daxili potensialını reallaşdıra bilməyən, bu yolda maneələrlə rastlaşan insan dağıdıcı qüvvəyə çevrilir. Məhəbbət və nifrət insanın öz heyvani təbiətinə qalib gəlmək tələbatından doğur.

Amerikan psixoloqu K.Xorni insan şəxsiyyətinin əsasında anadangəlmə narahatlıq hissinin olmasını bildirmişdir. Xorninin

fikrincə "doğulduğu gündən uşaq güclü səviyyədə narahatlıq hissi keçirməyə başlayır və həmin hisslər onun bütün sonrakı həyatına təsir edir, onu bəzəyir, psixi fəaliyyətinin daxili xassəsi kimi özünü göstərməyə başlayır".

K.Xorni şəxsiyyətin təbiətində rast gəlinən pozuntuların səbəbini insanlar (uşaq və valideynlər, validenlərin öz aralarında) arasındakı münasibətlərin mahiyyətilə bağlayırdı və insanlar arasında münasibətlərin pozulmasına səbəb olan tələbatları təsnif edirdi:

1. Məhəbbət və tariflənmə tələbatı ilə bağlı yaranan tələbatlar;
2. "Tərəfdaş - himayədar" ilə bağlı tələbatlar;
3. Həyatın dar çərçivədə məhdudlaşdırılması tələbatı;
4. Qüvvə ilə bağlı tələbat;
5. Digərlərini istismar etmək tələbatı;
6. Dəyərli olmaq tələbatı;
7. Heyranlıq obyekti olmaq tələbatı;
8. Şəxsi nailiyyətlərə cəhdlə bağlı tələbatlar;
9. Azadlıqla bağlı tələbatlar;
10. Kamillik və günahsızlıqla bağlı tələbatlar.

Bu tələbatları üç qrupda –

1) İnsanlara doğru hərəkət – məhəbbətə olan tələbat;
2) İnsanlardan kənarlaşma – azadlığa olan tələbat;
3) İnsanlara qarşı hərəkət – qüvvəyə olan tələbat kimi qruplaşdıran psixoloqa görə, məhz bu tələbatlar daxili münaqişənin inkişafına səbəb olur və insanlar arasında münasibətlərin formalaşmasına əsas olur.

H.Merreyin personologiyası şəxsiyyətin strukturunu təhlil edərkən onun mahiyyətini nəzərə alırdı. O, qeyd edirdi ki, şəxsiyyət daim dəyişir, onun həyat tarixi ayrı-ayrı hadisələrin ardıcıllığından ibarətdir. H.Merrey daxili (arzular, məsələlərin həlli, özü ilə təklikdə planlaşdırma) və xarici (insanlarla və ətraf mühitin digər obyektlərilə

qarşılıqlı münasibətlər) hadisələri fərqləndirirdi. Xarici hadisələr iki aspektlidir: yaşantıların subyektiv aspektləri və obyektiv davranışlar aspekti. H.Merrey üçün insanın keçmiş həyatı onun cari həyatı kimi vacibdir, şəxsiyyətin körpəlik və uşaqlıq dövrü onun daha yaşlı həyatı üçün həlledici mahiyyət kəsb edir. Şəxsiyyətin davranışı onun özünəhörmət, aqressiya, müstəqillik, qarşıdurma, müdafiə, hörmət tələbatları və mühitin təzyiqi (ailədən uzaqlaşma, təhlükə, rəqabət, laqeydlik və s.) əsasında formalaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Новиков В.В. Социальная психология. Учебное пособие. Москва, 2003.

2. Гуревич П.С. Психология личности: Учебник. М.: НИЦ ИНФРА-М, 2015, 479 с.

3. Капустина А.Н. Социальная психология личности. СПб.: Изд., 2012, 144 с.

4. Мандель Б.Р. Психология личности. Учебное пособие. М.: Вузовский учебник. ИНФРА-М, 2014, 236 с.

XI FƏSİL
SOSİALLAŞMA VƏ SOSİAL STERİOTİPLƏR

11.1. Sosiallaşma iki tərəfli proses kimi

Şəxsiyyətin sosiallaşması (latınca - sosialist – ictimai) - insanın sosial və sosial-psixoloji normalarını, qaydalarını, funksiyalarını, dəyərlərini, ümumiyyətlə sosial təcrübəsini mənimsəmə prosesidir. Bu mənimsəmənin əsasında sosial xüsusiyyət və keyfiyyətlərin, əməl və bacarıqların formalaşması baş verir. Bunların sayəsində insan sosial qarşılıqlı təsirin iştirakçısı olur.

Sosiallaşma eyni zamanda insanın maddi və mənəvi mədəniyyətinin, sosial və şəxsi münasibətlərinin inkişafı, həyatının və fəaliyyətinin konkret şərtlərinə xas olan şəxsiyyətin davamlı formalaşması və inkişafıdır.

Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesinin bir-biri ilə əlaqəli iki tərəfi var. Bir tərəfdən - insan sosial təcrübəni mənimsəyir, onun daxili olması - interiorizasiyası (subyektivliyin daxili görünüşü), obyektivliyin subyektivliyi baş verir. Digər tərəfdən - insanın fərdiliyi özünü büruzə verir, eksteriorizasiyası (subyektivliyin xarici görünüşü) və obyektivləşməsi onun işlərində, əməllərində, nəticələrində təzahür olunur.

Şəxsiyyət həyatının və fəaliyyətinin bütün amilləri və şərtləri onların birləşməsinin, həmçinin şəxsiyyətin birbaşa təsiri altında formalaşır və inkişaf edir. Sosiallaşma prosesində insanın sosial faktlara və bütövlükdə ətrafındakı dünyaya uyğun bir əlaqəsi yaranır. Fakt və hadisələrin qavranılmasında və qiymətləndirilməsində seçim özünü göstərir. İnsan ətraf mühitlə fəal şəkildə əlaqə qurmağa, özünü, mənəvi və fiziki potensialını ortaya qoymağa başlayır.

Sosiallaşma prosesində insan sosial təcrübəyə yiyələnir, ətrafındakı dünyanın mənasını dərk etməyə başlayır: şəxsiyyət

dəyərlərinin formalaşması sistemi yaranır. Bu proses ailədə başlayır və sonra məktəbəqədər müəssisələrdə, məktəblərdə, universitetlərdə, iş yerlərində, media (KİV) vasitəsi və özünütəhsilləşməsi ilə davam edir və qurulur.

Ətrafındakı gerçəklikdən, özündən, həyatın mənasından və varlıqdan xəbərdar olduqda, insan bu gerçəklikdəki şəxsi mənasını, bu və ya digər tərəfin şəxsi əhəmiyyətini, faktları, hadisələri, prosesləri görməyə, anlamağa başlayır. İnsanın ehtiyacları ilə əlaqəli, bu anda və ya gələcəkdə obyektiv gerçəkliyin - obyekt və hadisələri onun üçün əhəmiyyətli olur və şəxsi məna və dəyərlər qazanır.

Şəxsiyyət dəyərləri - insanın ehtiyaclarını ödəməyə, daxilində emosional reaksiya tapmağa, şəxsi dəyər qazanmağa xidmət edən, ətrafındakı obyekt və hadisələrin bu və ya digər tərəfinin insan psixikasında əks olunması və təsirlənməsidir.

Şəxsiyyət dəyərinin formalaşması sistemi semantik quruluşlarla yanaşı psixoloji quruluşlarla müqayisədə daha mürəkkəbdir. İnsan həyatının sosial, təbii və texniki mühitinin mənasını dərk etməkdən, onların münasibətləri, mövqeyi ilə müəyyən edilmiş dəyər mühakimələri də mövcuddur. Eyni zamanda, müəyyən xarici hadisələr insan üçün şəxsi mənada situativ, qısamüddətli və ya daimi və uzunmüddətli, müsbət və mənfi əhəmiyyətə malik ola bilər. Məsələn: *yaxşı - pis, gözəl - çirkin, faydalı - zərərli, yüksək - aşağı, zəruri - lazım* olmayan və s.

Şəxsiyyət inkişaf etdikcə daha çox sosial aktiv fəaliyyət obyektinə çevrilir. Eyni zamanda insanda subyektivlik nə qədər çox olarsa, şəxsiyyət də o qədər üstün olar. Subyektivlik - şəxsiyyətin atribut xüsusiyyətlərindən biridir. Şəxsiyyətin başqa bir atributik xüsusiyyəti - aktivlikdir (fəaliyyətdir). Şəxsiyyət - sosial və digər halların passiv məhsulu deyil. İnsanın aktivliyi (fəaliyyəti) - insanın etdikləri və baş verənlərlə əlaqəsi, tutduğu həyat mövqeyi, davranışının və

fəaliyyətinin məqsədləri və motivləri, hərəkət üsulları ilə ifadə olunur.

Şəxsiyyətin cəmiyyətdən bilik əldə etməsi ilə deyil, həm də hansı sosial keyfiyyətlərin daşıyıcısı olması, mahiyyətinin hərtərəfli təzahür ölçüsü olaraq, həyat və fəaliyyətin müəyyən şərtlərindəki imkanları ilə xarakterizə olunduğunu iddia etmək üçün əsas var.

11.2. Sosiallaşma prosesində şəxsiyyətin inkişaf mərhələləri

İnsan bioloji, psixososial varlıqdır və uyğun genotipə malikdir. Bu fikrə əsaslanaraq qəbul etmək olar ki, bioloji genetik əsaslar, sosial mühit və ictimai mədəni göstəricilər şəxsiyətin inkişafı üçün vacib şərtlərdir. Belə ki, insanın sosiallaşması prosesində cəmiyyət və onun fərdi xüsusiyyətlərilə yanaşı, şəxsiyyətin aid olduğu xalqın mədəni xüsusiyyətləri, tarixi təcrübəsi əsaslı rol oynayır. Şəxsiyyətin sosiallaşması – körpəlikdən başlayaraq qocalığa qədər insanın sosial rolları və mədəni normaları mənimsəməsi prosesidir. Hər bir sosial rol çoxlu sayda mədəni normalar, qaydalar və stereotipləri özünə daxil edir. Qocalıq dövrünədək insan həyata baxışlarını, vərdişlərini, zövqlərini, davranış normalarını, rolları və s. təkmilləşdirir. Sosiallaşma mərhələləri kimi – ilkin uşaqlıq, uşaqlıq və yeniyetməlik, yetkinlik, qocalıq fərqləndirilir. Sosiallaşma prosesi insanın ömrünün axırınadək davam edir. Uşaqların və böyüklərin sosiallaşmasında aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

1. Böyüklərdə sosiallaşma onların xarici davranışlarının dəyişməsində təzahür edir, uşaqlarda isə əsas dəyər yönümləri mənimsənilir;

2. Böyüklər normaları qiymətləndirə bilir, uşaqlar isə normları mənimsəməklə kifayətlənir;

3. Böyüklərin sosiallaşmasında onlar dərk edirlər ki, qara və ağ rənglər arasında boz rəngin çoxlu çalarları ola bilər;

4. Böyüklərin sosiallaşması insanın müəyyən biliklərə yiyələnməsinə yönəlir, uşaqların sosiallaşması onların davranışlarının motivasiyasının formalaşmasına əsaslanır.

Böyüklərin sosiallaşması insana müəyyən vərdişləri qazanmağa kömək etmək üçün nəzərdə tutulur, uşaqlıq illərində sosiallaşma əsasən, davranış motivasiyası ilə bağlıdır. Psixoloq R.Qaroldun təklif etdiyi nəzəriyyədə böyüklərin sosiallaşması uşaq sosiallaşmasının davamı kimi deyil, uşaqlığın psixoloji əlamətlərinin aradan qaldırılması prosesi kimi qiymətləndirilir. Fərdin sosiallaşması elementlərini ilk dəfə fərqləndirənlərdən biri Z.Freyddir. O, özünün şəxsiyyətin strukturu nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, sosiallaşmanı insanın anadangəlmə xüsusiyyətlərinin "inkişaf" prosesi kimi təsvir etmişdir.

Sosiallaşmanın əhatə dairəsini ailə, tərbiyə və tədris müəssisələri, əmək kollektivləri, dostların, tanışların, qohumların əhatəsi, kütləvi informasiya vasitələri təşkil edir. Bütün qeyd olunanlarla yanaşı, sosiallaşma prosesində mədəni təcrübənin toplanılması və nəsildən-nəslə ötürülməsi baş verir.

Fransız psixoloqu F.Priaje şəxsiyyətin inkişafının mərhələləri ideyasını irəli sürmüş və müdafiə etmişdir. O, təcrübədən və sosial qarşılıqlı təsirdən asılı olaraq fərdin idrakı strukturlarının inkişafını və onların sonradan qurulmasını göstərir. Bu mərhələlər müəyyən ardıcıllıqla biri digərini əvəz edir: sensor - motor (doğulandan 2 yaşa kimi), operasional (2 yaşdan 7 yaşa kimi), konkret əməliyyatlar mərhələsi (7 yaşdan 11 yaşa kimi), formal əməliyyatlar mərhələsi (12 yaşdan 15 yaşa kimi).

Sosiallaşmanın iki səviyyəsi fərqləndirilir: birinci sosiallaşma səviyyəsi və ikinci sosiallaşma səviyyəsi. Bu səviyyələrin hər birində

sosiallaşmanın müxtəlif agentləri - mədəni təcrübənin ötürülməsinə cavabdeh konkret insanlardır. Sosiallaşmanın institutları isə sosiallaşma prosesinə təsir göstərən və onu istiqamətləndirən idarələrdir. Birinci sosiallaşma kiçik qruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətlər sferasında baş verir. Sosiallaşmanın birinci agentləri kimi fərdin yaxın ətrafı - valideynlər, yaxın və uzaq qohumlar, ailə dostları, həmyaşıdlar, müəllimlər, məşqçilər, həkimlər və b. çıxış edirlər. Bu agentlər ancaq fərd ilə daha yaxın ünsiyyətdə olduqları üçün deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşmasına onların təsiri *əhəmiyyət dərəcəsinə görə daha önəmli olduğu üçün birinci* adlanırlar.

İkinci sosiallaşma böyük sosial qruplar və institutlar səviyyəsində baş verir. Sosiallaşmanın ikinci agentləri - formal təşkilatlar, rəsmi idarələr - dövlət strukturları və onları təmsil edən məmurlar, məktəb, ordu və s. təşkil edir.

Sosiallaşmanın hər bir agenti şəxsiyyətin inkişafı üçün təlim və tərbiyə edə bildiyini verir. İlkin sosiallaşma agentləri ümümidir. Onların təsiri fərdin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir, onların funksiyaları isə qarşılıqlı əvəz ediləndir.

İkinci sosiallaşma agentləri isə dar çərçivədə ixtisaslaşmış və fəaliyyət göstərən institutlardır. Hər bir institut öz funksiyalarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Onların vəzifələri də funksional dairələri ilə müəyyən edilir.

11.3. Sosiallaşmanın psixoloji mexanizmləri

Z.Freyd sosiallaşmanın psixoloji mexanizmlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

- imitasiya,
- identifikasiya,

- abır-həya hissi;
- günahkarlıq hissi.

İmitasiya fərdin müəyyən davranış modelini başa düşərək yamsılaması prosesidir. Təqlid üçün nümunə valideynlər, qohumlar, dostlar ola bilər. İdentifikasiya bu və ya digər birliyə mənsub olmanın dərk edilməsi prosesidir. İdentifıkasiya vasitəsilə uşaqlar valideynlərin, qohumların, dostların, qonşuların və b. davranışını, onların normalarını, sərvətlərini, davranış nümunələrini özlərininki kimi qəbul edirlər.

İmitasiya və identifıkasiya pozitiv mexanizmdir, çünki onlar müəyyən davranış tipinin mənimsənilməsinə yönəlir. Xəcalət və günahkarlıq hissi özündə neqativ mexanizmləri ifadə edir; belə ki, onlar bəzi davranış nümunələrini boğur və ya qadağan edir.

Z.Freyd qeyd edir ki, xəcalət və günah hissləri bir-biri ilə sıx bağlıdır və demək olar ki, bir-birindən seçilmir. Ancaq onların arasında müəyyən fərqlər vardır. Xəcalət hissi ifşa və rüsvayçılıq hissi ilə assosiasiya olunur. Bu hiss fərdin hərəkətlərini başqa insanların qavramasına yönəlmişdir. Günahkarlıq hissi isə daxili həyəcanlarla, insanın öz hərəkətlərini özünün qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. Burada cəzanı insanın özü yerinə yetirir, nəzarətedici forma kimi vicdan çıxış edir.

T.Parsons sosial fəaliyyət və sosial sistem nəzəriyyəsində Z.Freydin öz tədqiqatına daxil etdiyi anlayışlardan istifadə etmişdir. O, imitasiyanı mədəniyyətin spesifik elementlərinin, xüsusi biliklərin, bacarıqların, mərasimlərin və s. mənimsənilməsi prosesi kimi müəyyən edir. Onun fikrincə, imitasiya "model" ilə heç bir uzunmüddətli münasibəti nəzərdə tutmur. İndentifikasiya isə insanların dəyərləri daxilən mənimsəməsini və sosial öyrənmə prosesini ifadə edir. İndentifikasiyanın dərəcəsi "başqasına" bağlılığın xarakteri ilə müəyyən edilir. Belə ki, ailədə bağlılıq daha

güclüdür, ailə sosiallaşmanın əsas forması hesab edilir. Ailədən başqa bu prosesdə fərdin ətraf mühiti, o cümlədən kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələri də fəal iştirak edir.

Sosiallaşma mexanizminin xüsusiyyətləri qrup təcrübəsi vasitəsilə şəxsiyyətin rol konsepsiyası çərçivəsində "güzgü Mən" nəzəriyyəsilə açıqlanır. Bu nəzəriyyənin əsasını qoyan Amerika sosial psixoloqu Ç.Kuli şəxsiyyətin öz "Mən" inin başqa şəxsiyyətlərdən fərqinin tədricən başa düşülməsi prosesini öyrənir. Ç.Kulinin fikrincə, hər bir insan ünsiyyətə girdiyi başqa insanların onu qəbul etməsinə və ya reaksiyasına əsaslanaraq öz "Mən"ini qurur. Başqalarının reaksiyası vasitəsilə aşkar edilən bu fərdi "Mən" Ç.Kulinin *"güzgü Mən"i kimi tanınmışdır.* "Güzgü Mən" əsasında şəxsiyyətin "Mən – obraz"ının formalaşması imkanını müəyyən edən Ç.Kuli şəxsiyyətin fəallığını nəzərə almışdır. Onun təliminə uyğun olaraq şəxsiyyət ancaq başqalarının rəyləri sayəsində inkişaf edir.

Çikaqo universitetinin professoru, sosial psixoloq C.Midin nəzəriyyəsində fərdin başqa şəxsiyyətləri qavraması prosesinin mahiyyəti şərh edilir və "güzgü Mən" nəzəriyyəsini məlum dərəcədə tamamlayan "ümumiləşmiş başqası" konsepsiyası inkişaf etdirilir. C.Midin konsepsiyasına uyğun olaraq "ümumiləşmiş başqası" özündə bəzi qrupların ümumi dəyərlərini və davranış standartlarını ifadə edir. Onlar bu qrupun üzvlərində fərdin "Mən – obrazı" nı formalaşdırır. Fərd ünsiyyət prosesində sanki başqa fərdlərin yerinə keçir və özünü başqa şəxsiyyət kimi görür. O, digərlərinin "ümumiləşmiş başqası" nın təqdim etdiyi qiymətlərə uyğun olaraq, öz hərəkətlərini və xarici görünüşünü qiymətləndirir.

"Ümumiləşmiş başqası" nın dərk edilməsi "rolun qəbul edilməsi" və "rolun yerinə yetirilməsi" prosesləri vasitəsilə inkişaf edir. Rolun qəbul edilməsi başqa vəziyyətdə və ya başqa rolun şəxsiyyət davranışını öz üzərinə götürmək cəhdidir. Uşaq oyunlarının iştirakçıları öz

üzrlərinə müxtəlif rolları götürürlər. Rolun yerinə yetirilməsi həqiqi rol davranışı ilə bağlıdır.

Uşağın böyük rollarının yerinə yetirilməsi prosesini C.Mid üç mərhələyə ayırırdı: hazırlıq, oyun, rolun yerinə yetirilməsi.

Hazırlıq mərhələsində (1-dən 3 yaşa kimi) uşaq başa düşmədən böyüklərin davranışını təqlid edir. İkinci mərhələdə (3-4 yaşda) uşaqlar təsvir etdiklərinin davranışını başa düşməyə başlayırlar, ancaq rolun yerinə yetirilməsi hələ sabit deyildir. Son mərhələdə (4-5 və daha yuxarı yaşda) rol davranışı toplanmış və müəyyən məqsədə yönəlmiş olur, başqa aktyorların rollarını hiss etmək qabiliyyəti üzə çıxır.

Bu prosesin gedişində fərd başqa rollara daxil olmanın bütün mərhələlərini ardıcıl keçir. Öz şəxsi davranışını başqa fərdlərlə qarşılıqlı əlaqədə görmək və başqa rolların dərk edilməsi vasitəsilə öz üzərində onların reaksiyasını, həmçinin başqa insanların hiss və sərvətlərini duymaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, şəxsiyyətin şüurunda "ümumiləşmiş başqası" formalaşır. "Ümumiləşmiş başqası" nın rolunu təkrar və qəbul edərək, fərd tədricən öz "Mən"inin obrazını formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı. 2003.

2. Андреенкова Н. В. Проблемы социализации личности // Социальные исследования. Вып. 3. М., 1970.

3. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности. Учебное пособие для вузов. М., 2001.

4. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. М.. Воронеж, 1995.

XII FƏSİL
DEVİANT DAVRANIŞ ANLAYIŞI, FORMA VƏ NÖVLƏRİ

12.1. Deviant davranışın tədqiqi istiqamətləri

Deviant davranış (ingilis dilində sapma) - müəyyən bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş, sosial cəhətdən məqbul davranışdan kənarlaşan davranışdır. Deviant davranış müəyyən bir toplumdakı sosial davranışın hüquqi və ya mənəvi normalarına zidd olan hərəkətlərdir.

Elmi ədəbiyyatda deviant davranış XX əsrin 60-cı illərindən sonra işlənməyə başlanılmışdı. XX əsrin sonlarında isə sosiologiya, korreksiyaedici psixologiya və pedaqogika elmlərinin sərhəddində "deviantologiya" adlı müstəqil elm sahəsi meydana gəlmişdir. R.Merton, E.Dyürkheym, Ç.Lombrozzo, Z.Freyd, Q.Tard, V.Kovalev, T.Korolenko, T.Donskix, V.İvanov, Y.A.Kreyberq, N.Maysak, İ.Kon və bir sıra digər alimlər deviant davranış problemini sosioloji, tibbi, pedaqoji və psixoloji aspektlərdə tədqiq etmişdilər.

Deviant davranış dedikdə insanın əməl və hərəkətlərinin, onun yaşadığı cəmiyyətdə faktiki olaraq bərqərar olmuş norma və standartlara uyğunsuzluğu nəzərdə tutulur. Deviant davranış müəyyən cəmiyyətlərdə və onların inkişafının müəyyən dövrlərində ümumi qəbul edilmiş və daha çox geniş yayılmış davamlı davranış normalarından yayınmadır. Deviant davranışlar adətən iki qrupa ayrılır.

1. Deviant davranış - psixi sağlamlıq normalarından kənar, insanda mövcud olan gizli və ya açıq psixopotologiyalar, bu qruplarda – astenik (zəif), şizoid, epileptoid və nəzərə çarpılan xarakterli sifətlər özünü göstərir.

2. Deviant davranış – insanların birgə yaşayışı zamanı mənəvi-əxlaqi normalardan kənar sosial potologiyanın fərqli - əyyaşlıq, narkomanlıq, pozğunluq və s. formaları ilə özünü göstərir. Belə davranışlar özünü təqsir və ya cinayət formaları ilə ifadə edir.

Deviant davranışların subyektinin əsasını psixoloji potologiyanın müəyyən formalarından və bu əsasda əxlaqsız davranışlardan, özünəqəsd, başqalarına zərər vermək cəhdindən əziyyət çəkən insanlar təşkil edir. Buna əsasən deviant davranışların riskli qrupların hər biri üçün ümumi olan səbəbləri qeyd etmək olar:

1. Sosial əxlaq. Bu özünü ən aşağı, yaşayışın dilənçi kimi həyat tərzi keçirən təbəqəsində, ilk növbədə gənclərdə təzahür edir; cəmiyyətin varlı və kasıb təbəqələrində; işsizlik, infilyasiya, korrupsiya və s. olan yerlərdə özünü göstərir.

2. Deviant davranışların mənəvi-etik faktorları özünü cəmiyyətdə ən aşağı mənəvi-əxlaqi səviyyədə - vicdansızlıq, meşşanlıq (özünü və ya cəmiyyəti dağıdan sistem) və laqeydlik ilə biruzə verir.

3. Gənc deviantlar özünü ən çox uğursuz ailələrdə göstərir.

Deviant davranışı sərtləndirən mühüm amillər:

1) Sosial amillər. Evdə və sosial mühitdə uşağa qeyri-formal qrupların, küçənin, cəmiyyətin göstərdiyi mənfi təsirlər.

2) Pedaqoji amillər. Uşaqlarda ailə tərbiyəsində yol verilən qüsurlar və səhvlər, eyni zamanda təlim-tərbiyə müəssisələrində uşaq, yeniyetmə, və gənclərin tərbiyəsində meydana gələn boşluqlar.

3) Fərdi psixoloji amillər. Cəmiyyətə zidd davranışa təkan verən ilkin təbii psixoloji göstəricilər, xarakter və temperament tipləri, sərvət meyilləri, davranışın özünütənzim mexanizmləri, fərdin sosial normalara neqativ münasibətini inkişaf etdirən psixoloji xüsusiyy ətlər.

Həyatın arzuolunmaz şərtləri və ailədə tərbiyə, bilik qazanmaq problemi və ya uğursuzluqlarla bağlı olaraq təhsil ala bilməmək, ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibət qura bilməmək və məhz bu sadalananların nəticəsində yaranan şəxsiyyətlərarası anlaşılmazlıq və konfliktlər, səhhətdə fərqli psixofiziki qüsurlar ruhdan düşmə hissinin yaranmasına gətirib çıxarır və deviasiyanın meydana gəlməsinə şərait yaratmış olur.

Bəzən delinkvent davranış deviant davranışla qarışdırılır. Əslində bu anlayışlar eyni deyil. Bir-birlərinə növ və cins, hissə və bütöv olaraq aiddirlər. Bütün delinkvent davranışlar deviant davranışdır, lakin bütün deviant davranışlar delinkvent davranışa aid edilə bilməz. Deviant davranışın qanun pozuntusu kimi tanınması həmişə dövlətin qanunverici orqanlarında bir akt kimi qəbul edilən hüquq normalarını qəbul etmək səlahiyyətinə sahib olan şəxslərin hərəkətləri ilə əlaqələndirilir.

Bəzi hallarda dövlət delinkvent davranışların qanun pozuntusu olmayan aktlar kateqoriyasına, yəni deviant, sosial cəhətdən neytral davranış kateqoriyasına keçirilməsinə səbəb olur. Məsələn, 1994-cü ilin mart ayına qədər Belarusiyada bişmiş çörək, un, dənli bitkilər və digər ərzaq məhsulları olan mağazalarda mal-qara və quş əti satışı inzibati qanun pozuntusu və ya cinayət kimi tanınıb, sonra deviant və ya sosial cəhətdən neytral davranış kateqoriyasına keçirilmişdir.

Hər hansı ölkənin cinayət məcəlləsinə uyğun olaraq cinayət kimi tanınan ticarət vasitəçiliyi, digər vaxtlarda qanunsuz davranış xarakterini itirə və bazar münasibətlərinin inkişafı ilə işgüzar davranış normasına çevrilə bilər.

Ümumi qəbul edilən əxlaqi, sosial və hüquqi normalardan kənara çıxan davranışa deviant davranış deyilir. Deviant davranış müəyyən bir cəmiyyətdə sosial davranışın qanuni və ya mənəvi normalarına zidd olan hərəkətlərdir.

12.2. Deviant davranışın növləri və səbəbləri

Neqativ deviant davranş cəmiyyətdə müəyyən (təcrid etmə, müalicə, davranış normalarını pozanın reablitasiyası, korreksiyası, cəzalandırılması və s.) formal və qeyri-formal sanksiyaların tətbiqinə gətirib çıxarır.

Deviant davranış özündə 3 mühüm elementi birləşdirir:

1. İnsanın dəyərlərə və normalara (siyasi, mənəvi, hüquqi) münasibəti;
2. İnsanı qiymətləndirən qrup və ya təşkilat;
3. İnsanın davranışı.

Deviant davranışın əsas növləri ənənəvi alkoqolizm, narkomaniya, cinayət əməlləri, intihar və fahişəlik aiddir. Bu tip deviant davranışlar arasındakı əlaqə, cinayətlərin törədilməsində çox vaxt bir insan üçün adət halına gələn əxlaqsız davranışların olmasıdır. Deviant davranışla bağlı tədqiqatlarda onun səbəbləri, inkişafını şərtləndirən amillər, qarşısının alınması və aradan qaldırılması imkanlarının öyrənilməsinə mühüm yer verilir. Deviant davranışın mənşəyində hüquqi və mənəvi şüurun qüsurları, fərdin ehtiyaclarının məzmunu, xarakter əlamətləri və emosional-hissi sferalar xüsusi rol oynayır.

Birincisi, fərdin, sosial qrupun, bütövlükdə cəmiyyətin mənafelərinə dəyən zərər dərəcəsindən, ikincisi, pozulmuş normaların növündən asılı olaraq, deviant davranışın aşağıdakı əsas formalarını ayırmaq olar.

1. Dağıdıcı davranış. Yalnız şəxsiyyətə ziyan vurması və ümumiyyətlə qəbul edilmiş sosial və mənəvi normalara uyğun gəlməməsi - hörmətsizlik, uyğunlaşma (öz mövqeyinin olmaması, ən çox təzyiqə sahib olan hər hansı bir modelə prinsipial bağlılıq (əksəriyyətin rəyi, tanınmış nüfuz, ənənəvi obyektiv görüş).

2. Fərdi və sosial icmalara (ailə, dostlar qrupu, qonşular) zərər verən və alkoqolizm, narkomaniya, intihar hallarında özünü göstərən sosial davranış.

3. Həm mənəvi, həm də qanun normalarının pozulması olan, quldurluq, qətl və digər cinayətlərdə ifadə olunan qanunsuz davranış.

Deviant davranış formaları nə qədər fərqli olursa olsun, bir-biri ilə əlaqəlidir. Sərxoşluq, narkotik istifadəsi, aqressivlik və qeyri-qanuni davranış vahid bir ortaq meydana gətirir, beləliklə bir gəncin bir növ deviant hərəkətə cəlb edilməsi onun digərinə qarışma ehtimalını artırır. Qeyri-qanuni davranış, öz növbəsində, o qədər də sərt olmasa da, psixi sağlamlıq standartlarının pozulması ilə əlaqələndirilir. Deviant davranış ilk növbədə, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və müəyyən dəyərləri bu cəmiyyətin bir hissəsi əldə edə bilmədikdə yaranır. İnsanlar deviant davranışın müəyyən elementlərini (zorakılıq, əxlaqsızlıq) təşviq etmək və ya nəzərə almamaq kontekstində baş verən deviant davranışlara meyillidirlər.

Deviant davranış şəklində ifadə edilə bilər:

A) Hərəkət etmək (vurmaq, yumruqlamaq).

B) İnsan fəaliyyəti (fahişəliklə daimi məşğul olmaq).

C) Həyat tərzi (cinayətkar həyat tərzi, səliqəsizlik).

Alimlər deviant davranışdakı sosial sapmaları aşağıdakı kimi təsnif edir:

1) Tamah məqsədli: maddi, pul, əmlak mənfəəti (oğurluq, saxtakarlıq) əldə etmək istəyi ilə əlaqəli cinayətlər, qanun pozuntuları.

2) Aqressiv istiqamət: şəxsə qarşı yönəlmiş hərəkətlər (təhqir, xuliqanlıq, döyülmə, qətl, zorlama)

3) Sosial passiv tip yönümlü: aktiv həyat tərzini tərk etmək, vətəndaşlıq vəzifələrindən yayınmaq, şəxsi və sosial problemləri həll etmək istəməməsi (alkoqolizm, narkomaniya, intihar).

Tədqiqatların göstərdiyi kimi, deviant davranış iqtisadi və sosial böhranlar zamanı artır. Cəmiyyətdəki qəfil dəyişikliklər bir insanın uyğunlaşma qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur. Yeniyetmələr və gənclər anlaşılmazlıqlar, ailədəki münaqişələr, bədbəxt sevgi və s. səbəbiylə intihar edirlər. Bir çox intihar hadisələri insanın antisosial davranışı (narkomaniya, alkoqolizm, fahişəlik və s.) ilə əlaqələndirilir.

Deviant davranışın ümumi səbəbləri var.

Sosial bərabərsizlik. Bu, əhalinin əksəriyyətinin, ilk növbədə gənclərin aşağı, bəzən acınacaqlı həyat səviyyəsində ifadə olunur; cəmiyyətin varlı və yoxsula bölünməsində; işsizlik, inflyasiya, korrupsiya və s.

Əxlaqi və etik deviant davranış amili cəmiyyətin mənəvi səviyyəsinin aşağı olması, mənəviyyatın olmaması və şəxsiyyətin yadlaşması ilə ifadə olunur. Əxlaqın pozulması və tənəzzülü kütləvi alkoqolizmdə, narkomaniyanın yayılmasında, zorakılıq və qanun pozuntusunda özünü göstərir.

Ətraf mühit deviant davranışın lehinə neytraldır. Gənc deviantların əksəriyyəti disfunksiyalı ailələrdəndir. Ailədəki əlverişsiz yaşayış şəraiti və tərbiyə, biliklərin mənimsənilməsi problemləri və əlaqəli öyrənmə uğursuzluqları, başqaları ilə münasibət qura bilməməsi və bu əsasda meydana gələn münaqişələr, sağlamlıq vəziyyətindəki müxtəlif psixofiziki sapmalar, bir qayda olaraq, ruh böhranına, varlığın mənasını itirməsinə səbəb olur.

Bir çox tədqiqatçılar uşaq və yeniyetmələrdə deviant davranışın səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar.

- Natamam ailə;
- təhsildə nöqsanlar;
- xarakterdəki patoloji dəyişikliklər.

Deviant davranışın ilk təzahürləri bəzən uşaqlıq və yeniyetməlik dövrlərində müşahidə olunur və intellektual inkişafın nisbətən aşağı səviyyədə olması, eyni zamanda, təhsil çatışmazlığı ilə, şəxsiyyətin formalaşması prosesinin tamamlanmaması, ailənin və ətraf mühitin mənfi təsiri, yeniyetmələrin qrupun tələblərindən asılılığı və qəbul edilmiş dəyər istiqamətləri ilə izah olunur. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə deviant davranış çox hallarda özünə inam hissi kimi çıxış edir, böyüklərin həqiqi və ya aşkar ədalətsizliyinə etirazını bildirir.

12.3. Yeniyetmələrdə deviant davranışın korreksiyası və profilaktikası

Çox vaxt sapmalar yeniyetməlikdə daha dəqiq şəkildə özünü göstərir. Bu yaşda bir yeniyetmənin yanlış davranışını dayandırmaq və dəyişdirmək olar.

Valideyn. Diqqəti deviant davranışın "başlamasından" əvvəl şəxs üçün xarakterik olan müsbət keyfiyyətlərə yönəltməkdir. Ən yaxşı yol, köhnə xatirələrə, xöşbəxt keçmişin nağıllarına dönməkdir.

Həvəsləndirmə. İnsan əsl məqsədinə çatmayınca heç vaxt düz yolunu tutmaz. Yetkin insan dəyişikliklə maraqlanmalıdır, yalnız bundan sonrakı prosesdə həlledici bir dəyişiklik olacaqdır.

Kompensasiya. Bir insan çatışmazlıqlarından qurtulmaq istəyirsə, xüsusi bir meyl, müvəffəq olduğu sahələrdə uğur qazanmağa çalışmalıdır.

Tənzimləmə. Bir insanın mənfi keyfiyyətləri məhv olur, müsbətləri isə ön plana çıxır. Yalnız bundan sonra insan özü üçün düzgün dəyərlər və münasibətlər sistemi yarada bilər.

Aydındır ki, uşağın həm fizioloji xüsusiyyətlərinin, həm də tərbiyədəki əlverişsiz vəziyyətlərin erkən aşkarlanması onun davranışının düzəldilməsinə, ilk növbədə tam hüquqlu şəxsiyyətin formalaşması üçün zəruri sosial şəraitin yaradılmasına kömək edə bilər.

Burada tibbi-psixoloji-pedaqoji diaqnostikanın rolu artır. Erkən psixoloji diaqnoz zehni fəaliyyətin inkişafındakı bir qüsuru aşkar etməyə və vaxtında tərbiyənin korreksiyası üçün şəxsiyyət yönümlü proqram hazırlamağa imkan verir.

Deviant davranış diaqnozu üçün klinik və psixoloji metodlardan istifadə olunur. Klinik metod ən geniş yayılan metoddur. Bu metod bir gəncin, eyni zamanda valideynlərin anketi və digər şəxslərin məlumatları, yeniyetmənin müayinəsi və davranışının müşahidəsindən ibarətdir.

Psixoloji diaqnostika eksperimental psixoloji metodların (testlərin) cəlb edilməsindən ibarətdir. Xarakter əlamətlərinin psixoloji qiymətləndirilməsi ilə bağlı müəyyən bir fikir MMPI, Eysenck anketi, Bas - Darki anketi, narahatlıq səviyyəsini müəyyənləşdirmə üsulları, patoloji diaqnostik anket və s. kimi fərdi metodlarla verilir.

Patoloji diaqnostik anket vurğunun növünü müəyyənləşdirməklə yanaşı, alkoqolizm, günahkarlıq meylini müəyyənləşdirməyə, psixopatiya riskini, depressiyanın və sosial zərərsizliyin inkişafını qiymətləndirməyə, özünə inam səviyyəsini, habelə kişilik və qadınlıq xüsusiyyətlərinin təzahür dərəcəsini ölçməyə imkan verir. Sapma davranış sinir və zehni fəaliyyətin anormallıqları ilə əlaqədardırsa, uşağı psixiatr müayinəsindən keçirməli və bütün lazımi vasitələrlə müalicə etməlidir. Bu vəziyyətdə ailəyə psixoloji və psixoterapevtik yardım göstərilməlidir. Reabilitasiya və müalicə-düzəliş tədbirlərini həyata keçirərkən həkimlərin, psixoloqların və müəllimlərin səyləri birləşdirilir. Buna görə fərdi zehni proseslərin inkişafına yönəlmiş pedaqoji, psixofarmakoloji, psixoterapevtik və psixoloji düzəlişlər mövcuddur.

Pedaqoji düzəliş yeniyetmənin dəyər sistemini (bilik, tədris fəaliyyəti, münasibətlər, özünə dəyər) müəyyənləşdirməyə yönəldilmiş bir sıra tədbirləri əhatə edir: fəaliyyətin müsbət motivasiyasının

formalaşması; şagirdlərin həyat məqsədlərini, qabiliyyətlərini, maraqlarını, "ideal və real mən" arasındakı əlaqəni həyata keçirməsinə kömək edən müəllimin hərəkətləri.

Müəllim valideynlərlə yaxından işləyirsə, bu fəaliyyət daha təsirli olur. Uşaq yetişdirməyin ən aktual problemləri barədə valideynlərin pedaqoji təhsili onların uşağa marağının artmasına kömək edir.

Diqqətin yönəldilməsi, xüsusən də yeniyetməlik dövründə uşaqların deviant davranışının qarşısını almağa yönəldilmiş profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan verəcəkdir.

Deviant davranışın fərdi və qrup halında psixoloji korreksiyası üsulları da mövcuddur. Psixoloji korreksiya yalnız davranış təzahürlərini düzəltməyə yönəlməməlidir. Yeniyetmənin xarakterinin xüsusiyyətlərini, bilavasitə iştirak etdiyi vəziyyətlərdə və münasibətlərdə özünəməxsus təzahürlərini, həssaslığını və digər səbəbləri bilmək lazımdır. Şüur bu vəziyyətləri qavramağın genişliyini və elastikliyini artırır.

Əhali arasında deviant davranışın qarşısını almaq və ya ən azı azaltmaq üçün xüsusi tədbirlər aparılmalıdır: Məktəb və universitetlərdə oxuyan tələbələrə, təqaüdçülərə, hər cür əlilliyi olan insanlara maddi dəstək olmaq; gənclərin şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasına və özünü dərk etməsinə yönəlmiş istirahət proqramı təşkil etmək; ictimai həyatda sağlam həyat tərzinin təbliğ etmək; alkoqolizm və narkomaniya təhlükələri barədə mühazirələri fəal şəkildə tətbiq etmək.

Həyatın bütün sahələri üçün həyata keçirilən və fəal şəkildə təsir edən yalnız qarşısının alınması lazımi nəticələr verə və deviant davranışın görünüşünü azalda bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.

2. Гилинский Я.И. Девиантология. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асанова «Юридических центр Пресс», 2007, 528 с.

3. Ковальчук М.А. Профилактика девиантного поведения старшеклассников: Монография. Ярославль: Изд.-во ЯГПУ им К.Д.Ушинского, 2002, 242 с.

4. Змановская Е.В. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения. М.: Академия, 2004, 288 с.

XIII FƏSİL
AQRESSİYA SOSİAL-PSİXOLOJİ FENOMEN KİMİ

13.1. Sosial psixologiyada aqressiya anlayışı

Aqressiya problemi uzun müddət sosial psixologiyanın mərkəzi problemlərindən biri olmuşdur. Aqressivlik - güclü aktivlik, düşmənçilik aktının təsdiqinə cəhd, hücumlar, məhv etmək, daha doğrusu, digər obyektə və şəxsə edilən pislik kimi fəaliyyət formasıdır.

Aqressiya sözü latınca "aggressio" sözündən yaranıb və mənası hücüm deməkdir. Aqressiya başqa şəxsə (fiziki və mənəvi) zərər verə bilən hirs emosiyasını ifadə edən ən fəal formalardan biridir. Hər hansı digər emosiya kimi aqressiyanın da təzahür forması qadağan edilə bilməz. Bu halda uşaqlar öz təbii hisslərini büruzə verə bilmir və özlərini günahkar hiss edə bilərlər. İnsanın hər davranışının arxasında o davranışı istiqamətləndirən səbəblər olduğu halda, aqressiyanı da istiqamətləndirən bir neçə səbəb var. Aqressiyanın əsasında qorxu hissi dayanır və həmin hiss çətin vəziyyət yaranan hallarda bir müdafiə üsulu kimi özünü ifadə edə bilər. Uşaq aqressiyası ilə həm kollektiv arasında olarkən, həm də uşağı fərdi qaydada müşahidə edərkən rastlaşmaq olar.

L.Bender aqressiyanı güclü fəaliyyət, özünə inam arzusu kimi qeyd edirdi. H.Delqado aqressiyanın düşmənçilik, hücum, məhvetmə, yəni başqa bir şəxsə və ya obyektə zərər verən hərəkət olduğunu düşünürdü. Uilson isə aqressiyanı bir fərdin digər bir şəxsin azadlığını və ya genetik hazırlığını azaldan fiziki hərəkət və ya belə bir hərəkət təhdidi kimi şərh edir. E.Fromm aqressiyanı daha geniş şəkildə təkcə bir insana və ya bir heyvana deyil, həm də cansız cismə zərər vurmaq kimi müəyyənləşdirirdi.

A.Bass aqressiyanın aşağıdakı tərifini verir: aqressiya başqalarını təhdid edən və ya zərər verən hər hansı bir davranışdır. E.Zmanovskaya başqalarını özünə tabe etmək və ya onlara hakim olmaq üçün real davranışda və ya hətta xəyallarda özünü göstərən hər hansı bir meyli aqressiya adlandırır.

Aqressiya tədqiqat obyekti kimi biologiya, sosiologiya, hüquq, konfliktologiya, psixologiya və s. elmlər tərəfindən öyrənilir. Lakin insanın aqressiv davranışının mexanizmi, onun təbiəti belə bir hissin əmələ gəlməsi, davranış zamanı təzahür etməsi və onun səbəbləri barədə sanballı tədqiqatlar məhz psixoloqlar tərəfindən aparılır.

Bu məsələyə xarici ölkə alimlərindən L.Berkoviç, D.Riçardson, R.Beron, A. Bass, A.Bandura, N.Miller, S.Milqram, C.Dollard, Z.Freyd, K.Lorens, K.Bütner və başqalarını qeyd edə bilərik. Probelmlə bağlı rus psixoloqlarından A.Rean, L.Semenyuk, L.İvanov, T.Rumyantseva və başqalarının müəyyən fikir və mülahizələrinə rast gəlirik. Azərbaycanda isə aqressiyanın tibbi aspektləri Nadir İsmayılov və Fuad İsmayılov tərəfindən işlənmişdir.

Aqressiyanın müxtəlif növləri olur. Onların təsnifatı və əsasları müxtəlifdir. Dünya təcrübəsində Amerika psixoloqlarından A.Bass və A.Darkın aqressiya ilə bağlı təsnifatı istifadə edilir. O, təsnifata əsasən 5 növ aqressiya mövcuddur:

1. Fiziki aqressiya - fiziki təsir;

2. Dolayısı aqressiya - gizli yolla konkret şəxsə yönləndirilməyən aqressiya;

3. Qıcıqlandırma - xarici qıcıqlandırıcılara qarşı yüksək həssaslıq, qızğın emosional reaksiya;

4. Şifahi (verbal) aqressiya - neqativ hisslərin söz üsulu ilə büruzə verilməsi;

5. Neqativizm - qoyulmuş qaydalara qarşı passiv və ya aktiv şəkildə göstərilən əks reaksiya.

E.Fromm aqressiv davranışın iki növünü nəzərə alaraq aşağıdakıları qeyd etmişdir:

1. Müsbət təsirli aqressiya.

2. Zərərli aqressiya.

E.Fromm inanır ki, insan psixoloji cəhətdən yalnız özündə olan kortəbii elementi idarə edə biləcəyi dərəcədə yetişdirilir. İdarəetmə mexanizmləri zəiflədiyi təqdirdə bir insan zərərli təcavüzün təzahürünə meyllidir, bu da dağıdıcılıq və qəddarlıq sinonimi sayıla bilər.

Bəzi ədəbiyyatlarda isə aqressiv davranışların iki əsas formasına rast gəlirik.

- Konstruktiv aqressiya (aqressiv oyandırma zamanı baş verən, sosial qəbulolunma forması kimi reallaşan, sosial təcrübədə özünü tənzimetmə qabiliyyətinə və davranışlarını düzəltmək bacarığının olması kimi açıqlanır).

- Destruktiv və ya dağıdıcı aqressiya (mənəvi-etik normaların pozulması ilə əlaqədar olan, özünü emosional cəhətdən idarəetmənin səviyyəsinin aşağı düşməsi və kriminal davranışlar nəticəsində birbaşa yaranan aqressivlik).

E.Fromm isə aqressivliyi beş əsas hissəyə ayırır:

- xoşməramlı – yaşamağa ruhlandıran;

- pisməramlı – fərdin maraqlarına təhdid reaksiyası;

- instrumental – şəxsiyyətin quruluşu ilə əlaqədar olaraq özündə sərtlik, dağıdıcılıq kimi xüsusiyyətləri əks etdirən;

- saxta aqressiya (heç bir nəticəsi olmayan, yalançı aqressiya) – pis fikirlə həyata keçirilməyən, lakin mənfi təsir bağışlayan fəaliyyət;

- müdafiə olunan (hücum, qaçmaq, yayınmaq) – təhlükəli vəziyyətdə yaranır və müdafiə olunma xarakteri daşıyır;

R.Berron və D.Riçardson isə aqressivliyin aşağıdakı formalarını qeyd etmişlər:

- qurbanına əzab vermək hədəfi olan anadangəlmə aqressivlik;
- başqasına hücum edərək zərər vermək məqsədi olmayan instrumental aqressivlik.

T.R.Rumyantsev müəyyən hərəkətlərin təyin edilməsi üçün bir növ nəzarət mexanizmini təşkil edən normalarla əlaqəli davranışın aqressivliyini müəyyənləşdirməyi təklif edir. Normalar anlayışı uşağın sosiallaşması prosesində formalaşır. Beləliklə, iki əsas şərt olduqda davranışı aqressiv adlandırmaq olar:

1. Zərərçəkmiş üçün ölümcül nəticələr olduqda;
2. Davranış normaları pozulduqda.

Aqressiyanın təzahürü çox müxtəlifdir. Aqressiv təzahürlərin iki əsas növü var:

- Hədəf təcavüzü,
- İnstrumental təcavüz.

Birincisi, əvvəlcədən planlaşdırılan bir akt kimi aqressiyanın həyata keçirilməsi məqsədi olaraq obyektə zərər və ya ziyan vurmaqdır. İkincisi, *təcavüzkar bir hərəkət müəyyən bir nəticəyə* nail olmaq üçün bir vasitə kimi yerinə yetirilir.

N.D.Levitov aqressiyanın təzahürünün aşağıdakı quruluşunu nəzərdən keçirməyi təklif edir.

N.D.Levitova görə aqressiya təzahürünün quruluşu.

İstiqamətlilik	Xarici aqressiya
	Avtomatik aqressiya-özünə yönələn
Məqsədinə görə	İntellektual aqressiya
	Düşmən aqressiya
İfadə üsulu ilə	Fiziki aqressiya
	Şifahi aqressiya
Şiddətə görə	Birbaşa aqressiya
	Dolayı aqressiya
Təşəbbüs mövcudluğu ilə	Təşəbbüslü aqressiya
	Müdafiə aqressiyası

13.2. Uşaq və yeniyetmələrdə aqressiyanın növləri və səbəbləri

Uşaq və yeniyetmələrdə aqressiya anadangəlmə ola bilər, eyni zamanda cəmiyyətdə və ailədə də formalaşa bilər. Gənclərdə bu yaş dönəmində artıq böyümə hissi yüksək səviyyədə inkişaf edir, bununla paralel şəkildə ünsiyyət də formalaşmağa başlayır. Özündən böyüklərlə bərabər bütün məsələlərin həllində iştirak etmək, özünü artıq böyük adam kimi aparmağa başlayırlar, özünə görə "söz sahibi" olmaq istəyirlər. Gənclər bu dönəmdə o qədər həssas olurlar ki, ətraf mühitdən aldıqları bütün reaksiyalara cavab reaksiyası verirlər. Hələ bu reaksiya kəskin, zorakı reaksiya olsa cavab reaksiyası da daha kəskin olacaqdır. Bəli gənclərdə normal davranışın formalaşması üçün ünsiyyət ən vacib şərtdir. Yaşıdları ilə ünsiyyətdə olarkən özünə qarşı kəskin, ləyaqətinə toxunacaq cüzi bir təsiri görən gənclərdə aqressiv cavab reaksiyaları olur. Bəzən isə elə olur ki, aqressiya elə onun özünə yönəlir, yəni özünə zərər verir. Məsələn, gənc özünəqəsdə bütün problemlərinin həlli kimi baxır. Z.Freydin fikrincə, bütün *insani davranış və rəftar* erosla (həyat instinkti) tanatosun (ölümə sövq edən, həyata son verməyə, parçalamağa istiqamətlənmiş instinkt) qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində yaranır və aqressivlik də bunu tanatosa başqa bir istiqamətdə təsirindən yaranır. Z.Freyd hesab edir ki, aqressivlik təkcə *anadangəlmə deyil, insanın* qaçılmaz bir quruluşudur ki, bu

da özünü insan davranışlarında tanatosun (ölmək duyğusu) təsirinin kənarlaşdırılmaması ilə həmin fərdin özünün məhvinə gətirib çıxarır.

Belə bir hal həmçinin ailədə də özünü göstərə bilir. Ailədaxili ağır psixoloji vəziyyət, yəni hər hansı bir səbəbdən valideynlər arasında münaqişələr də uşaq və yeniyetmələrdə aqressiyanın yaranmasına səbəb olur. Məsələn, valideynlərin münaqişəsi, yerli-yersiz söz-söhbətlərdən həmişə uşaq zərər görür. Belə mübahisələr onların psixologiyasına mənfi təsir edir. Gələcəkdə belə mühitdə bir şəxsiyyət kimi formalaşan gənclərdə aqressiya digərlərilə müqayisədə daha çox özünü göstərəcək. Bu cür aressiya isə mütləq deviant davranışla nəticələnəcək. Yaxud, atanın gənc oğlanın hər hansı bir hərəkətinə tutduğu iradı gəncin xoşuna gəlmir. O, öz hərəkətlərində qüsur görmədiyi üçün bu iradı haqlı hesab etmir, nəticədə kəskin reaksiya yaranır, bu da özünü davranış pozuntuları ilə göstərir. Övlad valideyninin "üzünə ağ olur", fikirlərin toqquşması nəticəsində gənc oğlan ailədən uzaqlaşır, kənarda özü arzuladığı həyat tərzini yaşamağa başlayır. Bütün maddi və mənəvi ehtiyaclarını ailədən kənarda qarşılamağa meyllənir. Təbii ki, belə hallar da gəncin müəyyən neqativ qrupun tərkibində ya cinayətkar kimi, ya narkoman kimi, ya da tüfeyli həyat sürən əyyaş kimi həyatını "qurban" verməsilə nəticələnir.

Bir başqa misal çəkək, gənc qız evdə təzyiqə məruz qalır. Oturuşu-duruşu, hərəkətləri anası tərəfindən tənqid olunur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi gənc qız da valideynlə razılaşmaq istəmir. 10-15 il bundan qabaq ailədə qızın tərbiyə olunması oğlanın tərbiyə olunmasından qat-qat asan idi. İndi qızlarla tərbiyəvi iş daha çətin hal kimi görünür. Texnika o qədər inkişaf edib ki, artıq məsləhət üçün qız anaya yox virtual olaraq tanımadığı tanışı ilə

ünsiyyətdə olmalı olur. Belə neqativ hallar isə aqressiyanın yaranmasına stimul verir.

Hər iki halda gənclərin "azad fikir", "sərbəst həyat tərzi" ehtiyaclarına qarşı çıxıldığı zaman onlarda tədricən frustrasiya halı yaranır, hər şeydən narazı qalırlar və cavab reaksiyası kimi aqressivlik hissləri özünü göstərməyə başlayır.

Uşaqlarda və yeniyetmələrdə aqressiyanın yaranma səbəbləri çoxdur. İlk və əsas səbəb somatik problemlərdir. Uşağın orqanizmində hansısa xəstəliklərdən narahatlıq yaranır. O, başqalarının tələb və tapşırıqlarına əməl etmək istəmir, ya da bunu bacarmır. Həmin narazılıqlar neqativ emosional hərəkətlərlə üzə çıxır. Bu, özünü davranışda aqressiya formasında göstərə bilir.

İkinci səbəb bilavasitə psixi xəstəliklərdir: nevroz, şizofreniya, autizm, hiperativlik və s. Üçüncü səbəb sosial-psixoloji və pedaqoji problemlərdir. Həmin problemlərə yaş böhranlarını, yaşlılar və həmyaşıdlarla ünsiyyət və münasibətlərin pozulmasını, 5-6 yaşdan başlayaraq şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası münaqişələri göstərmək olar. Xüsusilə 3 yaşlı uşaqlarda və yeniyetmələrdə aqressiyanın təzahürü, əhatə dairəsi daha genişdir. Eləcə də, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərə görə aqressiya fərqli şəkildə təzahür edir.

Uşaqlarda aqressiyanın səbəbləri birinci növbədə uşaqda dünyaya münasibəti analarının bətnində olarkən formalaşmağa başlayır. Ananın hamiləlik dövründəki və ya doğuşdan sonrakı ruhi vəziyəti bir başa bununla əlaqəlidir. Sadə bir misal çəkək: təsəvvür edin ki, uşaq anasının şəxsi dramını yaşayır. Öz və övladının gələcəyindən bərk narahatdır və onu qəm-qüssə bürüyür. Uşaq da bu vəziyyəti gördükdə eyni hissləri yaşamağa başlayır. Onun birinci təcrübəsi o olur ki, bura elə də təhlükəsiz yer deyil, burada böyük dərdlər və müxtəlif ziyan gətirə biləcək gözlənilməzliklər var. Gələcəkdə bu hamıya və hər kəsə üçün etibarsızlığa çevrilə bilər.

Digərləri ilə ünsiyyətdən yaranan qorxu uşağı, hər kəsi potensial təhlükə kimi görməyə sürükləyir. Belə uşaqıarda aqressiya gözlənilməz və anlaşılmayan olur. Həmçinin uşağın dünyaya münasibətinin necəliyi ona göstərilən məhəbbətdən asılıdır. Yəni o, valideynləri tərəfindən sevilmədiyini düşünsə, fikirləşəcək ki, artıq bundan daha pis ola bilməz. Bu səbəbdən o, hər şeyə əl ata bilər; köbudluqdan tutmuş, intiqama qədər. Buna əsasən qatillər barədə çoxlu sayda trillerlər hazırlanıb. Onların keçmişinə baxdıqda uşaqlıqda ona nifrət olunduğunu, alcaldıldığı və döyüldüyünü müşahidə edə bilərik. Valediynlərin öz aralarındakı davaları uşaqların ruhi dünyasına mənfi təsir göstərir. Söz-söhbət "bağlı qapı" arxasında getsə belə, uşaq gərgin atmosferi hiss edir. Bu heç də təəccübləndirici hal deyil, çünki valideynlər onun dünyasıdır. Və bu dünyada hər hansı bir konflikti özü üçün təhlükə kimi qəbul edir. Valideynlər öz övladına ona hər zaman hər növ dayaq olduqlarını göstərməklə bərabər onun bir növ müstəqil olduğunu da bildirməlidir. Onun üçün çox yaxşı olar ki, uşağa ayrıca bir balaca otaq ayrılsın.

Ən önəmlisi odur ki, valideynlər heç bir halda uşaqlarda aqressiyanı boğmamalıdır, çünki bu hiss insanda təbiidir. Əks halda. aqressiyanın boğulması onda autoaqressiya (özü-özünə hər növ fiziki və mənəvi ziyan vurmaq) və ya psixomatik nasazlığa (stresdən, günah hissi və s. səbəbindən müxtəlif xəstəliklərə düçar olmaq) gətirib çıxara bilər. Valideynlər övladlarının aqressiyasını boğmağa deyil, nəzarət etməyə, öz hüquqlarını qorumağa və həmçinin özünü ictimai cəhətdən münasib üsulla müdafiə etməyə öyrətməlidir.

13.3. *Uşaq və yeniyetmələrdə aqressiyanın aradan qaldırılası yolları*

Aqressiv uşaq və yeniyetmələrlə aparılan korreksiya işləri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. İlkin mərhələlərdə qrup

formaları göstərilmir. Uşaq və yeniyetmə ilə fərdi iş daha effektli və təsirli olur. Ən əvvəldən paralel olaraq ailə ilə işə başlamaq lazımdır. Ailə münasibətlərinin diaqnozundan və onların uyğunsuzluq dərəcəsindən sonra həm fərdi, həm də qrup şəklində psixokorreksiya işləri aparılmalıdır. Ancaq əsas vurğu bir gənclə fərdi iş üzərində olmalıdır. Ümumi söhbətlər tamamilə təsirsiz hala gəlir.

Korreksiya işində uşaq və yeniyetmənin maraq dairəsinin formalaşmasına, xarakter və qabiliyyətinin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq xüsusi yer verilməlidir. Yeniyetmənin asudə vaxtının – "boş vaxtın" maksimum dərəcədə azaldılması üçün onları müsbət formalaşdıran fəaliyyətlərə cəlb etməklə səy göstərmək lazımdır: oxumaq, özünütəhsil, musiqi, idman və s.

Boş vaxt dövründə məhsuldar olmayan bir fəaliyyətlə - "heç bir şey etməməyin" - yeniyetmənin asosial bir şirkətə erkən qayıtması və hüquq pozuntusunun təkrarlanması qaçılmazdır.

Uşağın inkişafının fəaliyyətlərdə həyata keçirildiyindən və yeniyetmənin özünü, yetkin kimi öz mövqeyini, böyüklər arasında təsdiqləməyə çalışdığından, yeniyetmənin bu cür fəaliyyətlərə daxil olmasını təmin etmək lazımdır. Böyüklərin maraq dairəsi, eyni zamanda uşaq və yeniyetmənin özünü yetkin səviyyədə reallaşdırması və təsdiq etməsi üçün imkanlar yaradır.

D.İ.Feldşteyin uşaq və yeniyetmələrdə aqressiyanın aradan qaldırılasına dair sosial olaraq tanınan və təsdiqlənmiş fəaliyyətləri seçdi. Bir gənc üçün bu fəaliyyətin psixoloji mənası ondan ibarətdir ki, o, həqiqətən də cəmiyyətin işlərinə qoşulur, onda müəyyən bir yer tutur. Böyüklər və yaşıdları arasında yeni sosial mövqeyini qoruyur. Bu fəaliyyət müddətində yeniyetmə yetkinlər tərəfindən cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü kimi tanınır. Bu, onun ehtiyaclarının reallaşması üçün optimal şərait yaradır. Bu cür

fəaliyyət yeniyetməyə öz şüurunu inkişaf etdirmək imkanı verir, həyat normalarını formalaşdırır. Ancaq bu cür fəaliyyətlərin metodları və prinsipləri, aqressivliyi ilə xarakterizə olunan yeniyetmələr daxil edildikdə əhəmiyyətli düzəlişlər tələb edir. Hər şeydən əvvəl, sərt şərait və müəyyən hərəkət qaydaları və daimi nəzarət yaradaraq genişləndirilmiş fəaliyyətlər sistemini təşkil etmək lazımdır. Aqressiv yeniyetmələrə tədricən müxtəlif sosial fəaliyyət növləri - əmək, idman, bədii, təşkilati və digər sahələrlə tanış olmaq şərti ilə, sosial qiymətləndirmə, davamlılıq və bu fəaliyyətin aydın qurulması prinsiplərinə riayət etmək vacibdir.

Aqressiyanın aradan qaldırılması yolları:

1. Gənclər arasında aqressivliyi aradan qaldırmaq üçün ailə institutu müəyyən qaydada, sistemli şəkildə nizama salınmalı, bu yolla maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Demək olar ki, ailə institut hazırda yox dərəcəsindədir.

2. Ailələrdə gənclərlə elə rəftar olunmalıdır ki, o, hər şeydə özünü məsuliyyətli hiss eləsin, özünənəzarət etməyi bacarsın, əməyi sevsin.

3. Gənclərin asudə vaxtını səmərəli keçirməyə şərait yaradılmalıdır.

4. Regionlarda gənclər üçün ictimai birliklər fəaliyyət göstərməli, bura əsasən psixoloqlar olmaqla müxtəlif elm adamları, din xadimləri cəlb olunmalıdır. Belə ictimai birliklər gənclərlə mütəmadı görüşməli, özünütənzimləmə metodlarından istifadə edərək gənclərin şəxsiyyətinin, davranışlarının tənzimlənməsinə xidmət etməlidir.

5. Ən azından ayda bir dəfə orta, orta ixtisas və ali məktəblərdə gənclərlə konsiliumlar təşkil olunmalı, milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlər, tariximiz, irsimiz aşılanmalıdır.

6. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi aqressiyanın yaranmasına və bunun da deviant hallarla nəticələnməsinin əsas və ən birinci səbəbi iqtisadi çətinliklərdir. Bu baxımdan da paytaxtda olduğu kimi regionlarda da gəlirli iş yerləri açılmalı, gənclər təmənnasız olaraq işlə təmin olunmalıdır.

Deviant və aqressiv davranışların inkişafı üçün vazgeçilməz bir şərt boş vaxtın çox olması, müsbət formalaşan hobbilərin olmamasıdır. Bir çox yeniyetmənin funksional əlaqələri pozulmuş natamam ailəsi var. Digər tərəfdən, həddindən artıq qorunma və laqeyd yanaşma çox vaxt hüquq pozuntusuna səbəb olur. Həddindən artıq nəzarət və yorucu təlim və göstərişlərin yaratdığı reaksiyalar öz ifadələrini icazəsiz gediş və avaralıq, aqressivlik şəklində tapır.

Müasir yeniyetmələr arasında aqressiv davranış olduqca yayğındır, tez-tez müxtəlif forma alır (dava, təhqir). Bəzi yeniyetmələr üçün dava etmək və yumruqla özlərini təsdiqləmək müəyyən bir davranış xəttidir. Vəziyyəti cəmiyyətin qeyri-sabitliyi, insanlararası və qruplararası ziddiyyətlər daha da ağırlaşdırır. Getdikcə qızlarda da aqressiv davranış halları özünü görsədir.

Yeniyetmələrin aqressiv davranışının psixoloji və pedaqoji korreksiyası yalnız azyaşlıya birbaşa tətbiq olunan fərdi təsir tədbirləri ilə məhdudlaşa bilməz. Sosial bərpa və sosial-pedaqoji düzəliş əlverişsiz bir mühit tələb edir ki, bu da yeniyetmənin sosial uyğunlaşmasına səbəb olur.

Asudə vaxtdan səmərəli istifadə olunması insanın mənəvi tərəqqisi və ümumiyyətlə, hərtərəfli inkişafını elə bir səviyyəyə çatdıra bilər ki, bu həmin adamı tamamilə yeniləşdirər və bu yenilik insanın iş fəaliyyətində, yaradıcılığında öz əksini tapmış olar. Asudə vaxt insanları özgə subyektə çevirir və o, sonradan istehsal prosesinə məhz bu özgə subyekt kimi daxil olur. Artıq daha yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olan adamın istehsala yenidən gəlişi ilə isə istehsalat

qarşısında, onun texniki səviyyəsi qarşısında yeni tələblər qoyulur. İnsanın əldə etdiyi yeni yüksək mənəvi keyfiyyətlər onu daha məsuliyyətli vəzifələrin icrası üçün hazırlamış olur".

Uğursuz ailələrdə də profilaktik tədbirlər görülməlidir.

Psixoloqların diqqəti ən çox uşaqların valideyn himayəsindən məhrum olduğu, onların tərbiyəsinin başqalarına həvalə olunduğu və ya tərbiyəyə lazımi qədər fikir verilmədiyi ailərərə müntəzəm nəzarət yetirmələrinə cəmləşdirilir.

Ailə uğursuzlqlarının səbəblərindən biri sərxoşluq və narkotik maddələrdən istifadədir. Məhz bunun nəticəsində valideynlərdə uşaqlarını tərbiyə etmək istəyi və imkanları zəifləyir. Aqressiv davranışlı yetkin insanların davranışını və onlar tərəfindən deviant davranış törətmək imkanlarını proqnozlaşdırmaq məqsədilə onların möhkəm, dərin psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etmək lazımdır.

Bu zaman aqressiv uşaq və yeniyetmələrin yalnız mənfi xüsusiyyətləri, vərdişləri və xüsusi mülkiyyət tələbatları və meyilləri deyil, həmçinin xarakterlərinin müsbət cəhətləri də üzə çıxır ki, fərdi profilaktika tədbirləri həyata keçirərkən bu cəhətlərə əsaslanmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Аликина Н.В. Принципы диагностики агрессивного поведения. М., 2002.

2. Алфимова М.В., Трубников В.И. Психогенетика агрессивности // Вопросы психологии. 2000, № 6, с.112–121.

3. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. М.: Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 1999.

4. Ватова Л. Н. Как снизить агрессивность детей // Дошкольное воспитание, 2003, № 8, с. 55–58.

XIV FƏSİL
MÜNAQİŞƏNİN ARAŞDIRILMASININ SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTİ

14.1. Münaqişənin tədqiqi istiqamətləri

Konflikt ("conflictus") - münaqişə, ziddiyyət, çəkişmə mənalarını ifadə etsə də lakin hər cür ziddiyyət hələ münaqişə demək deyildir. Ona görə də ziddiyyətlərin aşağıdakı inkişaf mərhələlərini bilmək zəruridir:

- harmoniya; - disharmoniya; - münaqişə.

Harmoniya ahəngdarlıq vəziyyətidir. Lakin ahəngdarlıqda belə, hadisə və proseslərdə müəyyən fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Vaxtilə qədim yunan filosofu Heroklit də harmoniyanın ziddiyyətlərdən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Disharmoniya isə harmoniyanın əksidir, yəni ahəngsizlik və qarşılıqlı təsirin pozulmasıdır. Əksliklərin mübarizəsinin kuliminasiya nöqtəsi, toqquşma səviyyəsi isə münaqişədir.

Münaqişə əks fəaliyyət şəraitində öz maraqlarını həyata keçirmək məqsədi olan iki və daha artıq müxtəlif istiqamətli qüvvələrin toqquşmasıdır.

Münaqişənin öyrənilməsində aşağıdakı iki istiqaməti fərqləndirmək olar:

1. E.Dürkheym, T.Parsons, N.Smelzer konsepsiyası. Bu konsepsiyada əsas diqqət stabillik və möhkəmlik probleminə yönəlir. Konsepsiya funksionalizmə əsaslanır.

2. M.Veber, K.Marks, R.Darendorf nəzəriyyəsi. Burada sosial proseslər və dəyişmələr zamanı münaqişə əsas yer tutur.

Darendorf hesab edir ki, münaqişə hər bir cəmiyyətdə olan hakim təbəqə ilə ona tabe olan təbəqə arasında mövcud qarşılıqlı müqavilənin nəticəsidir. Münaqişənin yatırılması onun dərinləşməsinə səbəb olursa, rasional tənzimlənməsi nəzarətdə olan təkamülə gətirib çıxarır.

İngilis filosofu Spenser hesab edirdi ki, münaqişə cəmiyyətin tarixində sosial inkişafa stimul yaradan qaçılmaz təzahürdür.

Böyük mütəfəkkir Karl Marks sosial münaqişələr nəzəriyyəsinin banisi hesab olunur. O, cəmiyyəti sistemli, determinist mövqedən təhlil edir və bildirirdi ki, bütöv sistem olmaq etibarilə cəmiyyət iqtisadi, sosial, siyasi və ideoloji yarımsistemlərdən ibarətdir. Bu sistemlər isə cəmiyyətdəki münaqişələri yaradan başlıca amillər hesab olunur.

A.Y.Ançupov və A.İ.Şipilov münaqişənin aşağıdakı tərifini təklif edirlər: "Münaqişə, qarşılıqlı təsir prosesində ortaya çıxan ziddiyyətlərin ən kəskin yolu kimi başa düşülür".

Münaqişənin öyrənilməsinin sosial-psixoloji aspektinə diqqət yetirəcəyik. Bu, münaqişə analizinin spesifik bir tərəfidir, lakin sosial toqquşmaların və onların yaratdığı münaqişələrin anlaşılması üçün çox vacibdir.

Sosial-psixoloji münaqişə nə deməkdir? Bu frazeoloji vahidin özündən də göründüyü kimi, bu tip qarşıdurma iki komponenti birləşdirir. Psixoloji münaqişə və sosial münaqişə kimi komponentləri birləşdirir. Psixoloji münaqişə subyektin əvvəlki fikirləri və davranışları çərçivəsində həll edilməsi çətin olan, xarici və daxili amillərin birləşməsindən qaynaqlanan və bir qayda olaraq mənfi xarakter daşıyan güclü hisslər, duyğularla əlaqəli bir ziddiyyətdir.

Sosial münaqişə tərəflərin (subyektlərin) qarşılıqlı müqavimətə, qarşıdurmaya səbəb olan bir-birinə zidd və ya bir-birini istisna edən bəzi məqsədlərini həyata keçirmələri vəziyyətidir.

Bu iki mühakiməni birləşdirərək qarşılıqlı əlaqəli münaqişəni sosial-psixoloji fenomen kimi qəbul etmək olar:

• iki və ya daha çox tərəfin qarşıdurma və ya müqavimət şəklində açıq toqquşma vəziyyəti var;

• özünü göstərən qarşılıqlı təsir tərəflər arasında müəyyən bir münasibət növünə səbəb olur - qarşılıqlı düşmənçilik və ya ədavət münasibətləri;

• tərəflərin hər biri ehtiyaclarını və motivlərini əsas götürərək öz məqsədlərini həyata keçirir, digər tərəflərin hərəkətləri səbəbindən onlara çatmaqda çətinliklər (maneələr) yaşayır;

• münaqişə qarşılıqlı əlaqəsi, münaqişə mənbəyi adlanan bütün tərəflər üçün ümumi olan müəyyən bir obyekt tərəfindən vasitəçilik edilir;

• tərəflərin qarşılıqlı asılılığı qarşılıqlı fəaliyyət "arenasından" çıxmalarına imkan vermir;

• münaqişə qarşılıqlı təsirində yaranan münasibətlər, hədəfinə çatmağın mümkünsüzlüyü təcrübəsi ilə birlikdə tərəflərdə güclü mənfi emosiyalar doğurur.

Münaqişənin sosial-psixoloji fenomen kimi təklif olunan anlayışını bəzi mülahizələrlə tamamlamaq da lazımdır.

Birincisi, ziddiyyət aktuallaşdırılmalıdır, yəni ziddiyyət təşkil edən tərəflərin ziddiyyətli dəyərləri, hədəfləri, motivləri, münasibətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsində təcəssüm olunmalıdır.

İkincisi, münaqişəni həll prosesi zamanı ziddiyyətli saxlamaq yolu kimi təsəvvür edə bilərsiniz. Bu ziddiyyətin məzmunu münaqişənin mövzusudur.

Üçüncüsü, münaqişənin iştirakçısı olan subyektlər tərəfindən başa düşülməsi və təfsiri yalnız müxtəlif fərdi (geniş mənada) amillər tərəfindən deyil, həm də münaqişənin ortaya çıxdığı bütün sosial mühitin vasitəçiliyi ilə müəyyən edilir. Sosial mühit, hər bir konkret münaqişənin yaranmasına və gedişatına təsir edəcək mümkün münaqişə zəminlərini (maraqlar və ehtiyacların kəsişmələri) təyin edərək potensial bir münaqişə məkanını təşkil edir.

Dördüncüsü, müəyyən mənada, münaqişə, adi bir şəkildə sosial vəziyyətin bir növ natamamlığı və qərarsızlığı kimi qəbul edilə bilər ki, bu da qarşıdurma tərəflərini həyatın bəzi mövcud dövrlərində təcili dəyişiklik ehtiyacını dərk etməzdən əvvəl qoyur. Beləliklə, münaqişə sosial subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsi vəziyyətində intrapsixi prosesləri (təcrübələr, duyğular, qavrayış, münasibət və s.), interpsixi (əlaqələr, ünsiyyət və s.) proseslər ilə birləşdirən ayrılmaz bir fenomen kimi başa düşülə bilər.

14.2. Münaqişənin növləri, funksiyaları və xüsusiyyətləri

Münaqişə insan şuurunda kəskin mənfi həyacanla əlaqəli, şəxlərarası və ya qruplararası münasibətlərdə bir-birinə zidd olan, əksinə istiqamətlənmiş tendensiyaların toqquşmasıdır.

Münaqişələrin tipologiyasının əsaslarından biri münaqişə tərəfinin münaqişənin bu və ya digər subyektinə mənsub olmasıdır. Bu baxımdan aşağıdakı konflikt növləri fərqlənir:

- Şəxsiyyətdaxili münaqişə;
- şəxsiyyətlərarası münaqişə;
- qruplararası münaqişə.

Şəxsiyyətdaxili münaqişə şəxsiyyətin daxili aləmində bir-birinə zidd olan, əks istiqamətdə yönəlmiş hədəflərin (ehtiyaclar, motivlər, maraqlar) toqquşmasıdır. Subyektin, şəxsiyyətin ziddiyyətli istəklərinin nəticəsidir. Bu münaqişələr çox vaxt şəxsiyyət ziddiyyətləri mövcud olduqda müxtəlif hallarla əlaqədar ortaya çıxa bilər.

Müvəqqəti işsizlik vəziyyəti şəxsiyyətdaxili münaqişəyə səbəb olan mənfi təcrübələrə səbəb ola bilər. Bəzi insanlar həyatın mənasını itirir. Bu vəziyyətdə sosial işçi insana daxili qarşıdurmaların öhdəsindən gəlməyə kömək etməli, təcrübəli peşəkar və ya ümumi həyat qeyri-müəyyənliyini aradan qaldırmalı, ortaya çıxan

problemlərin öhdəsindən gəlməyi öyrətməli, işsizliklə əlaqəli daha sabit bir mövqe yaratmağa kömək etməlidir.

Şəxslərarası münaqişə - tərəflərin qarşılıqlı ziddiyyətlər şəklində baş verən və mənfi emosional hallarla müşayiət olunan şəxsi və ya rəsmi həyat və fəaliyyət məsələlərində insanlar arasındakı ziddiyyətlərin həlli prosesini ifadə edir.

Qruplararası münaqişə, əks mövqeli qrup motivlərin, maraqların, dəyərlər və məqsədlərin toqquşması nəticəsində yaranır.

Fərdi daxili qarşıdurmaların müxtəlif növləri var: motivasion, əxlaqi, rol və uyğunlaşma.

Motivasiya qarşıdurması, məsələn, bir insanın bəzi maddi mənbələr qazana bilməməsi, rifahını yüksəldə bilməməsi ilə xarakterizə olunur.

Əxlaqi münaqişə yalnız maddi amillərlə deyil, həm də insanın daxili vəziyyətindəki dəyişiklik, ailədəki psixoloji gərginliyin artması və digər insanlarla dar bir əlaqə dairəsi ilə yaranan, mənfi nəticələrin ortaya çıxması ilə xarakterizə olunur.

Rol konflikti tez-tez işsizlərin iş tapmaq istəyi ilə xarakterizə olunur ki, bu da onun statusunu artırır və istədiyi sosial qrupa mənsubluğunu müəyyənləşdirir.

Uyğunlaşma münaqişəsi insanın yeni həyat şərtlərinə uyğunlaşmasına mane olan inamsızlıq, narahatlıq hisslərinin kəskinləşməsi ilə xarakterizə olunur.

Məsələn, bir məşğulluq xidməti müştərisinə uyğun bir iş təklif olunur (təhsil və digər parametrlər baxımından), ancaq iş vəzifələrinin öhdəsindən gələ biləcəyinə əmin deyil.

Şəxslərarası və qruplararası münaqişələrin funksiyaları insanların münasibətlərində və onlarla əlaqəli şəxslərin və ya sosial qrupların rifahında oynadıqları rolu başa düşülür.

Bu rol birmənalı olaraq müsbət və ya mənfi olaraq təyin edilə bilməz. Onun səciyyələndirilməsi təkcə "münaqişə" anlayışının qeyri-müəyyənliyindən deyil, həm də münaqişələrin iştirakçı tərəflər üçün həm müsbət, həm də mənfi əhəmiyyəti ola biləcəyindən asılıdır.

Şəxslərarası münaqişələrin müsbət mənası aşağıdakılar ola bilər:

1. İnsanlar və ya sosial qruplar arasındakı mövcud ziddiyyətləri aşkar edir və bu ziddiyyətləri dərk etməyə imkan verir;

2. Münaqişə vəziyyətləri insanın həm müsbət, həm də mənfi tərəflərini ən yaxşı şəkildə ortaya qoyur;

3. Əksər hallarda yaranmış münaqişəyə cəlb olunmuş insanlar bu və ya digər şəkildə onu həll etməyə çalışırlar;

4. Hal hazırda münaqişələrin baş verməsi onların gələcəkdə baş verməsinin qarşısını alır və ya gələcək münaqişələrin şiddətini azaldır;

5. Münaqişə insanların psixologiyasını aktivləşdirir, onları düşünməyə *(fikirləşməyə), bu vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa* məcbur edir.

Şəxslərarası və qruplararası münaqişələrin mənfi nəticələri aşağıdakı kimi ola bilər:

1. Münaqişələr, şübhəsiz ki, insan qarşılıqlı əlaqələrini pisləşdirir (ən azı onlar müvəqqəti yaranıb mövcud olduqda).

2. Açıq şəkildə münaqişədə iştirak edən insanların əhvalına mənfi təsir edir.

Münaqişəli vəziyyətdə olan bu insanlar mənfi hissləri yaşayır və bu cür həyəcanlar həmişə insanın psiholoji vəziyyətinə mənfi (neqativ) təsir göstərir.

3. Münaqişələr insanların müasir həyat şəraitində zəruri olan bir-biri ilə normal qarşılıqlı münasibətlərinə mane olur.

4. Konfliktlərdən yalnız iştirakçıların özləri deyil, həm də ətrafdakılar əziyyət çəkirlər, xüsusilə də münaqişə vəziyyətini ürəklərinə yaxın gətirənlər.

5. Münaqişələr nəinki kömək edə bilər, həm də insanların şəxsi (psixoloji) inkişafına mane ola bilərlər.

Real həyatda şəxslərarası və *qruplararası münaqişələrin müsbət* və ya mənfi xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə balanslaşdırılır və bu insanlar arasındakı müxtəlif münaqişələrin daim mövcud olması, sistemli şəkildə təzələnməsi və həll edilməsi əsaslarından biridir.

Nəticələrinə görə münaqişələr konstruktiv və destruktiv (dağıdıcı) ola bilər:

Konstruktiv münaqişələr - münaqişələrin meydana çıxdığı və bu sahədə real vəziyyəti yaxşılaşdıran münaqişələrdir.

Destruktiv (dağıdıcı) münaqişələr - müvəffəqiyyətlə həll olunsa belə vəziyyəti pisləşdirən münaqişələrdir.

Tədqiqatçılar tərəfindən təşkilatlarda daha çox rast gəlinən münaqişə növlərinə nəzər salaq:

1. İşverən və işçi arasında (şəxsiyyətdaxili). Bu münaqişə növü eyni zamanda istehsal tələbatının insanın şəxsi tələbatı ilə uzlaşmadığı halda meydana gələ bilər. Məsələn: qadın rəhbər altıncı və bazar *günü həyat yoldaşı ilə birlikdə istirahətə* getməyi planlaşdırır. Çünki, onun işə həddən artıq diqqət yönəltməsi onun ailəsində problemlər yaradır. Amma, beşinci gün onun birbaşa rəhbəri hər hansı bir problemin istirahət günləri həll edilməsində israrlıdır. Bir çox təşkilatlarda işçilər rəhbərlərin onların digər ölkədə işləməsini narazılıqla qarşılaşır. Belə olduqda işçinin vəzifəsi və əmək haqqı artırılmış olur. Bu adətən ər və arvadın rəhbər vəzifələrdə çalışdığı hallarda yaşanır. Şəxsiyyətlərarası münaqişə həmçinin həddən artıq böyük yükləmə və ya normadan aşağı yükləmə

hallarında cavab olaraq meydana çıxır. Tədqiqatlar göstərir ki, belə münaqişə işdən məmnunluq hissinin aşağı olması ilə bağlı yaranır.

2. Böyük təşkilatların bölmələri arasında (qruplararası). Təşkilat çoxlu sayda qruplardan ibarədir. Bu qruplar formal və qeyri-formal olaraq 2 yerə bölünür. Rəhbərin onlara qarşı ədalətli olmadığını fikirləşərkən qeyri-formal təşkilatlarda birləşən işçilər mütəşəkkil şəkildə iş kefiyyətini aşağı salaraq rəhbərlə "hesablaşa" bilərlər. Qruplararası münaqişə nümunəsi olaraq rəhbərlik və həmkarlar ittifaqı arasında olan, bitməyən münaqişəni də göstərmək olar. Mürəkkəb vəziyyətlərdə rəhbərlər işçi üçün işin icrasının elə bir metodunu seçə bilərlər ki, təşəbbüs uğursuzluqla nəticələnsin. Bu, disfunksional münaqişənin nümunəsidir.

3. Şəxsiyyətlərarası münaqişələr. Münaqişənin bu növü demək olar ki, ən geniş yayılmış münaqişə növüdür. Təşkilatlarda o, müxtəlif cür özünü göstərir. Bir çox hallarda bu rəhbərlərin kapital, işçi qüvvəsi və avadanlıqlardan istifadə müddəti kimi məhdud resurslardan istifadəyə görə və ya layihənin təsdiq olunmasına görə mübarizəsidir. Şəxsiyyətlərarası münaqişə həm də iki şəxsin toqquşması kimi də meydana çıxa bilər. Müxtəlif xarakterlərə, dünyagörüşünə malik insanlar bir-biri ilə yola gedə bilmək iqtidarında deyillər. Bir qayda olaraq belə insanların baxışları və məqsədləri əsaslı fərqlənir.

4. İnsan və qrup arasında münaqişə. İstehsal bölmələri davranış və hasilat (istehsal) normaları müəyyən edirlər. Hər bir insan qeyri-formal qrupa daxil olmaq üçün bu normalara uyğun hərəkət etməlidir. Əgər qrupun ümidləri şəxsin ümidləri və ya fikirləri ilə ziddiyyət təşkil edirsə münaqişə yarada bilər. Məsələn: kimsə daha çox qazanmaq istəyir və buna görə də normadan daha artıq iş görür və qrup isə bunu "həddən artıq səy göstərilməsi" kimi qiymətləndirir və buna neqativ hərəkət kimi baxır. Fərd və qrup

arasında münaqişə fərdin və qrupun maraqlarına uyğun olmayan mövqedə olduğu halda da yarana bilər. Məsələn: iclasda satış həcmini artırmaq imkanlarını dəyərləndirərkən əksəriyyət buna qiyməti aşağı salmaqla nəticəyə nail olmağı təklif edir. Amma həmin şəxs inanır ki, bunun nəticəsində mənfəətin miqdarı aşağı düşəcək və belə bir fikir yaranacaq ki, müəssisənin istehsal etdiyi məhsul keyfiyyətsizdir. Baxmayaraq ki, bu insan müəssisənin maraqlarına uyğun hərəkət etməyə və müəssisəyə xeyirli bir fəaliyyət göstərməyə çalışır, bu vəziyyət münaqişəyə gətirib çıxara bilər. Səbəb onun sadəcə qrupa qarşı çıxmasındadır.

14.3. Münaqişə vəziyyətində davranış strategiyaları və münaqişələrin həlli yolları

Fərqli münaqişə vəziyyətlərində biz fərqli reaksiya veririk, lakin fərqli insanlarla oxşar vəziyyətlərdə reaksiyalarımız fərqli ola bilər. Problemin effektiv həlli üçün münaqişədə iştirak edən digər insanların davranışlarını, maraqlarını və motivlərini, həmçinin münaqişənin xarakterini nəzərə almaq lazımdır (birgə yə fərdi hərəkət edərək).

Münaqişə vəziyyətində insanlar şüurlu və ya şüuraltı olaraq hansısa müəyyən bir davranış tərzini (üslubu) seçirlər. Davranış tərzi (üslubu), öz maraqlarınızı və qarşı tərəfin maraqlarını (birlikdə və ya ayrı-ayrılıqda) təmin etmək üçün nə qədər vacib olduğuna görə müəyyən edilir. Müəyyən bir qarşıdurmada davranış tərzi, öz maraqlarınızı (aktiv və ya passiv olaraq) və qarşı tərəfin (birlikdə və ya ayrı-ayrılıqda) maraqlarını təmin etmək istədiyiniz tədbirlə müəyyən edilir.

K.Tomas və R.Kilmen münaqişə vəziyyətində davranış üçün ən əsas əlverişli strategiyaları hazırladılar. Münaqişəni təhlil etməyə

və ən yaxşı davranış strategiyasını seçməyə imkan verən Tomas - Kilmenin çadvəlini qrafik şəklində təqdim edirik.

Tomas-Klimennın cədvəli

Rəqabət üslubu	Əməkdaşlıq üslubu
Qaçma üslubu	Kompromis üslubu Uyğunlaşma üslubu

Bu cədvəl öz tərzimizi (üslubumuzu) və ya hər hansı digər şəxsin tərzini (üslubunu) təyin etməyə kömək edəcəkdir. Reaksiya passivdirsə, şəxs qarşıdurmadan çıxmağa çalışacaq, əgər reaksiya aktivdirsə, münaqişəni həll etməyə cəhd göstərəcəkdir. Bu cür qiymətləndirmələr özünüz üçün və münaqişə tərəfləri üçün edilə bilər.

Münaqişələrin həlli üçün beş əsas üslub mövcuddur:

1. Rəqabət üslbu. İnsan digər insanlarla əməkdaşlıqda maraqlı deyil, amma iradəli qərarlar qəbul etməyə qadirdir. Bu üslub aşağıdakı hallarda mümkündür:

- Nəticə sizin üçün çox vacibdir və problemi həll etmək üçün hər şeyi edirsiniz;
- Qərar tez alınmalı və bunun üçün kifayət qədər gücünüz var;
- Siz hiss edirsniz ki, başqa çarəniz (çıxış yolunuz) yoxdur.

2. Çəkinmək üslubu. Bu üslub problemin o qədər də vacib olmadığı zaman, enerjini həll etmək istəyi olmadıqda istifadə olunur. Bəlkə vəziyyəti düşünmək üçün bir müddət möhlət lazımdır.

3. Uyğunlaşma üslubu. İşin nəticəsi başqası üçün son dərəcə vacib olanda və sizin üçün vacib olmadıqda istifadə edə bilərsiniz.

Üstündə dayana bilməyəndə -çünkü digər şəxs daha çox gücə malikdir. Və ya maraqlarınızı qorumaqdansa, daha çox kiminləsə yaxşı münasibət qurmağınız daha üstüdir.

4. Əməkdaşlıq üslubu. Digər üslublarla müqayisədə daha uzun iş tələb edir. Problemin həlli hər iki tərəf üçün vacibdirsə bu üslubdan istifadə etməyiniz məsləhətdir.

5. Güzəşt üslubu. Arzuların qismən təmin edilməsi. Effektlidir, əgər tərəflər eyni şeyi istədikdə təsirli olur və eyni zamanda da yerinə yetirmək mümkün deyil.

Münaqişə vəziyyətlərinin konstruktiv həlli üçün aşağıdakı tövsiyələrə əməl edilməlidir:

1. Qarşıdurmada qalib gələn yoxdur: hər iki tərəf həmişə itirir. Buna görə, kimin ən çox günahlandırıldığını axtarmaq və "təhqir edilmiş qürur" vəziyyətində olmaq mənasızdır. İlk addımı atmağa cəsarət edin - bu xarakterinizin və özünə hörmətinizin göstəricisidir.

2. Söhbəti xoşunuza gəlməyən konkret vəziyyətin təsviri ilə başlayın. Mümkün qədər obyektiv olmağa çalışın. Bu barədə nə qədər ətraflı danışsanız, bir o qədər yaxşıdır. Mümkünsə, konkret misallar verin.

3. Bu vəziyyətdə nə hiss etdiyinizi deyin. İnsanlar arasındakı bir çox münaqişə, izah edilməmiş fikir və hisslərin olması ilə mürəkkəbləşir. Bəzən onların sadəcə ifadəsi, bu mənfi hisslərin mübadiləsi - vəziyyəti düzəltməyə imkan verir. Sadə sözlərdən istifadə edin: "Mən narahat oldum", "Mən qorxdum", "Mən hirsləndim".

4. Qarşı tərəfi dinləməyə çalışın. Yadınızda olmalıdır ki, fərqli düşüncələriniz, vəziyyət barədə fərqli təsəvvürləriniz var və bu münaqişənin səbəbi oldu. Buna görə ifadə olunanlara həqiqət kimi deyil, rəqibinizin mövqeyinin, istəklərinin və maraqlarının əks olunması kimi yanaşın. Diqqətlə qulaq asın, söhbəti kəsməyin,

mübahisə etməyin. Müsahibinizi həqiqətən ciddi şəkildə dinlədiyinizi göstərin və razılığa gəlməyə çalışın. Bunu başın hərəkəti ilə vurğulamaq və təsdiqləmək olar. Bu, qarşı tərəfin duyğularını və hərəkətlərini daha yaxşı başa düşməyinizə və həmsöhbətinizin səmimi söhbətə uyğunlaşmasına kömək edəcəkdir. Münaqişə çox ciddidirsə, qarşılıqlı təhqirlərdən və ittihamlardan çəkinmədən bir-birinizi dinləməyinizə kömək edəcək "kənar bir adama" müraciət edin.

5. Daxili (gizli) fikirləri nizamlamaq çox faydalıdır. Daxili (gizli) fikirlər başqalarının duyğuları və düşüncələri haqqında zənnlər, gümanlar, qorxular, fərziyyələrdir. Fərziyyələrinizin doğru olduğundan əmin olmaq üçün insanın özündən soruşmaq daha yaxşıdır. Bu barədə soruşulsa, kifayət qədər açıq olmağa çalışın, çünki zənnlər, gümanlar, bir qayda olaraq, real əsaslara söykənilir. Hər hansı bir söhbətə son qoyarkən şərh verməkdən çəkinin. Sizi ayıran problemlərə yox, məsələn fikirlərinizin, hisslərinizin, hərəkətlərinizin üst-üstə düşdüyü suallara diqqət yetirin. Bununla siz ziddiyyətlər zonasını məhdudlaşdırırsınız.

6. Vəziyyətin, davranışın, münasibətlərin dəyişməsi ilə bağlı konkret təkliflər vermə fürsəti tapın (məsələn: "Sizi xahiş edirəm ...", "Ümid edirəm ki, sizə çətin olmaz ..."). Söhbətin sonunda vəziyyəti və ya münasibətinizi dəyişdirsəniz, nəyin dəyişəcəyini söyləyin. Təhdid etmək qeyri-mümkündür, ona görə ki, müsbət perspektivlər daha cəlbedicidir. Qeyd edək ki, bir şəxs istəyinizlə davranışını və ya rəftarını dəyişdirirsə o qalib gəlir. Bu üsul müəyyən bir cəsarət tələb edir. Ancaq bu söhbətdə səmimi və dürüst olsanız, münasibətlər pisləşməyəcək və daha çox hörmətə nail olacaqsınız.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N., İbrahimov Ə.G. Konfliktologiya. Bakı, 2006

2. Андреев В.И. Конфликтология: Искусство спора, ведения переговоров, рарешения конфликтов. М.: Народное образование, 1995, 127с.

3. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. М.: ЮНИТИ, 1999, 551с.

4. Вольфсон Э.Н. Конфликтология: Уч. пособие. Кемерово: КизГТУ, 1997, 74 с.

5. Гришина Н. Психология конфликта: учебное пособие, Санкт-Петербург: Питер пресс, 2018, 574 с.

XV FƏSİL
MÜASİR GENDER PSİXOLOGİYASININ ƏSASLARI

15.1. Gender psixologiyası psixoloji biliklərin müstəqil bir sahəsi kimi

Gender psixologiyası müstəqil psixoloji bilik sahəsi kimi tədqiq edilən tamamilə yeni bir elmi istiqamətdir. Gender psixologiyasına aid biliklər psixologiya və pedaqogika elmləri, eyni zamanda praktikanın bütün sahələri üçün əhəmiyyətlidir.

Gender psixologiyası cins və cinslərarası münasibətlər probleminin öyrənilməsinə həsr olunmuş və ayrı-ayrı tədqiqatları birləşdirən elmi bilik sahəsidir. Gender psixologiyası onun inkişafının elmi şərtlərindən biri kimi sosial psixologiyanın xüsusi bir sahəsi olaraq qəbul edilə bilər.

Gender psixologiyasının aydın sərhədləri yoxdur, bu kimi problemlərin öyrənilməsi aşağıdakıları əhatə edir:

- Müxtəlif cinsdən olan insanlar arasındakı psixoloji fərqlər;
- sosial gender rolu fərqləndirmə və təbəqələşmə; kişiliyin və qadınlığın mədəni stereotipləri;
- kişilərin və qadınların sosiallaşma xüsusiyyətləri;
- şəxsin müəyyən bir cinsin nümayəndəsi kimi psixoloji identifikasiyası.

Gender psixologiyası əsasən diferensial psixologiya, eyni zamanda ailə və nigah psixologiyası kimi bilik sahələrinin qovşağında inkişaf etmişdir.

Cinsi fərqliliklər psixologiyası fərdlər arasındakı cinsi fərqləri araşdıran diferensial psixologiyanın bir hissəsidir. Bu istiqamətdəki tədqiqatlarda müxtəlif cinsdən olan insanların psixoloji

xüsusiyyətlərinin və davranış xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirilir.

Ailə və nigah psixologiyası psixologiyada fənlərarası bir istiqamətdir və bu mövzuda müxtəlif məsələlər öyrənilir, məsələn: nigah keyfiyyətinə təsir edən amillər; ailənin inkişaf dövrü; ailənin rol quruluşu; ailə üzvləri arasında güc bölgüsü, evliliklərarası ünsiyyət, evliliklərə və ailələrə münasibət; evlilik ortağı seçiminin müəyyənediciləri; valideynlərin və övladlarının psixoloji xüsusiyyətləri.

Gender psixologiyası insanın cəmiyyətdəki davranış qanunauyğunluqlarını, bioloji və sosial cins və əlaqələri ilə müəyyənləşdirilən sosial psixologiyanın bir hissəsidir.

Kişi və qadın arasındakı fərqlər uşaqlıqdan görünür: oğlanlar maşınla oynamağı və döyüşməyi, qızlar gəlinciklərlə oynamağı və gizlin qalmağı sevirlər.

Sosial psixologiyanın gender tədqiqatlarında bu kimi hadisələr öyrənilir: sosiallaşma, qərəz, ayrıseçkilik, sosial qavrayış və özünü dərk etmə, özünə hörmət, sosial normaların və rolların ortaya çıxması.

Problemləri həll etmək üçün kişi və qadın üslubu, kişi və qadın tərbiyə tərzi, kişi və qadın əyləncəsi var. Qadınların qadın olmaq və kişilərdən fərqli olmaq hüququ vardır.

Tədqiqatçı Fil Zimbardo gender fərqlərinin araşdırılması çərçivəsində nümayiş etdirici bir sınaq keçirdi. Burada psixoloji təhsil alan, mühakimələrdə kifayət qədər yüksək zəka ilə fərqlənən tələbələr iştirak etdi. Təcrübə aşağıdakı kimidir.

Təcrübədən özlərini "qucaqlarına aldıqları" uşağın valideynləri kimi təsəvvür etmələri istəndi. Tələbələrin yarısından, üç qadın adından bir ad, digər yarısından üç kişi adından bir ad seçmələri istəndi. (Hər qrupdakı tələbələr digər qrupdakı həmyaşıdlarına hansı

seçimin təklif olunduğuna dair qaranlıqda qaldılar.) Birdən auditoriyada saqqallı, əyləncəli bir təlxək çox parlaq və gözəl bir musiqi qutusu ilə göründü, qəflətən sıçrayış etdi. Tələbələrin qucağındakı uşaq əminin oyuncağı necə başlatdığını diqqətlə "izlədi" və onun sakitləşdirici melodiyasına "qulaq asdı". Ancaq sonra musiqinin qəfildən dayandığı və təlxəyin qutudan atladığı an gəldi.

Hadisədən sonra hər bir valideynə bu sual verildi: "Baş verənlərə uşağınız necə reaksiya verdi?" Təklif edilən cavab variantları siyahısından, çoxu övladının cinsindən asılı olmayaraq "şoka düşdü" cavabını verdi. Ancaq ən maraqlı məqam "tələbə valideynləri" körpələrinin sonrakı reaksiyasını göstərdikdə baş verdi. Oğlan uşaqlarına nisbətən daha çox qız uşağının reaksiyasını "qorxu" olaraq qeyd edərkən, qızlardan daha çox oğlan körpəsinin gözündə "maraq" gördü.

Gender bir insanın cəmiyyətdəki davranışını və bu davranışın digər insanlar tərəfindən qəbul edilməsini təyin edən sosial cinsdir. Bu termin 1955-ci ildə seksoloq Con Mani tərəfindən istifadəyə verildi.

Geniş mənada gender fərdin bioloji cinsi ilə pasport cinsi üst-üstə düşmür. Adətən 2 cins var: kişi və qadın. Onun bioloji cinsi, sosial cinsi və onların münasibətləri ilə müəyyənləşdirilən cəmiyyətdəki insan davranışının nümunələrinin öyrənilməsi diferensial psixologiyanın bir hissəsi olan gender psixologiyası ilə məşğul olur.

Gender psixologiyası yeni və inkişaf edən bir istiqamətdir. Aşağıda göstərilən sahələri vardır:

1. Kişilərin psixologiyası.
2. Qadınların psixologiyası.
3. Kişilərlə qadınların müqayisəli psixologiyası.
4. Cinsi sosiallaşma.

5. Cinsi münasibətlər psixologiyası.
6. Liderliyin gender psixologiyası.

Son onilliklərdə psixoloqlar "cins" əvəzinə "gender" sözündən istifadə edir. Çoxsaylı elmi mübahisələr nəticəsində, cins və gender anlayışları arasında dəqiq sərhəd qoyuldu. Cins konkret bir insanın qadın, yaxud kişi olduğunu bildirir və həmin insanın bioloji statusunu göstərir. Cins (yəni bioloji xüsusiyyətlər) kişi və qadın arasındakı psixoloji və sosial fərqlərin özü və əsası sayılır. Elmi araşdırmaların inkişafı ilə aydın oldu ki, bioloji cəhətdən kişi ilə qadın arasında fərqdən daha çox oxşarlıq mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar, hətta, qadın və kişi arasındakı yeganə dəqiq və əhəmiyyətli bioloji fərqin onların nəsil vermək rolundan ibarət olmasında görür.

Psixologiyanın bu sahəsinin bir kişi ilə qadın arasındakı fərqləri deyil, ortaqlıqlarını, oxşarlıqlarını axtarmasıdır. Psixoloqlar düşünürlər ki, fərq yalnız nəsil verməkdir, çünki digər amillər oxşar xüsusiyyətlərə malikdir.

Qeyd etmək olar ki, kişilər arasında tez-tez bariz qadın keyfiyyətlərinə, xarici görünüşünə və s. görə oxşar fərdlər tapa bilərsiniz. Qadınlar arasında da açıq-aşkar kişi xarakteri və vərdişləri olan çox hündür, əzələ təmsilçiləri də var.

Gender psixologiyasında ənənəvi gender stereotiplərinin aradan qaldırılmasında kişilər və qadınların davranışlarının məhsuldar strategiyaları və taktikaları, eləcə də qadınların peşəkar sahədə və ailədəki kişilərin uğurlu özünü dərk etmələri üçün fərdi ilkin şərtlər təhlil edilir.

Psixoloqlar bioloji cinsiyyətin deyil, nəticədə psixoloji keyfiyyətləri, davranış qaydalarını, fəaliyyət növlərini, qadın və kişilərin peşələrini təyin edən sosiomədəni normaların olduğunu müəyyənləşdirdilər. Bir cəmiyyətdə kişi və ya qadın olmaq yalnız

müəyyən anatomik xüsusiyyətlərə sahib olmaq demək deyil - müəyyən edilmiş cinsi rolları yerinə yetirmək deməkdir.

Gender aşağıdakı vasitələrlə yaranır:

1. Sosiallaşma, əmək bölgüsü, kütləvi informasiya vasitələri, gender rol sistemi, ailə vasitəsilə.

2. Fərdlər tərəfindən şüur səviyyəsində sosial normaların qəbul edilməsi vasitəsilə.

Gender psixologiyası sahəsindəki mütəxəssislər kişi və qadınların doğulmadıqlarını, həyatda qazandıqlarını iddia edirlər.

K.Yunq kişi və qadın prinsiplərinin şərq fəlsəfəsindən bəhrələnərək 2 arxetipini vurğuladı: "anim"u kişi şəxsiyyətinin şüursuz qadın tərəfi, "animus"u isə qadın şəxsiyyətində şüursuz kişi tərəfi kimi qeyd edərək heterogen şəxsiyyət strukturundan söhbət açır. Dürüstlüyü qazanmaq üçün ruhu və canı birləşdirmək lazımdır.

Hal-hazırda psixologiyanın bu bölməsi yalnız həqiqətlərin cəmini toplayır ki, ümumiləşdirilərək yeni modellər və sxemlər şəklində yarana bilsinlər. Bununla birlikdə əvvəldən əldə edilmiş məlumatlar kişi və qadının şəxsiyyətinin dərindən başa düşülməsinə və cinsi münasibətlərin qurulmasına kömək edir.

15.2. Gender tədqiqtlarının inkişaf tarixi

Qərbdə gender tədqiqatlarının inkişafında üç əsas mərhələ mövzuddur:

1. Birinci mərhələ (XX əsrin 60-cı illərin sonu - 70-ci illər) Qərbdə liberal yönümlü feminist hərəkatın intensiv inkişafı ilə əlaqəli ilk cinsi yönümlü elmi əsərlərin ortaya çıxması dövrüdür.

Liberal feminizm - islahatlar yolu ilə əldə edilə bilən gender bərabərliyini elan edir. Nəzərdə tutulan dövrdə struktur və funksionalizm nəzəriyyəsi sosial və psixoloji elmlərdə üstünlük

təşkil edirdi ki, buna görə cinslər arasındakı əlaqə gender-rol bölgüsü konsepsiyası ilə müəyyən edildi (T. Parsons).

Ailə nümunəsini nəzərdən keçirsək, o zaman funksiyalar bölünməlidir: qadın ifadəli bir funksiyanı yerinə yetirir (ailədə daxili tarazlıq yaradır), kişi isə instrumental funksiyanı yerinə yetirir (ailə ilə digər sosial strukturlar arasındakı münasibətləri tənzimləyir).

Bu dövrdə gender psixologiyasına dair yerli nəşrlər yox idi. Alimlərin diqqətini Z.Freyd, K.Yunq, O.Veyninqerin tədqiqatları çəkdi. Əsrin əvvəllərində rus dilinə tərcümə olunan Avstriya alimi O.Veyninqerin "Cins və xarakter" kitabı qızğın müzakirələrə səbəb oldu. Bu işdə qadınların, kişilərin xüsusiyyətlərinə zidd olaraq qütbləşən spesifik psixoloji xüsusiyyətlərin təsvirinə çox diqqət yetirilmişdir.

O dövrdə qadının cəmiyyətdəki vəziyyəti və rolu, kişilərin xüsusiyyətləri ilə müqayisədə qadının psixoloji xüsusiyyətləri haqqında düşünən psixoloqlar deyil, ictimai xadimlər, filosoflar idi. Bu problemlər V.Solovyev, S.Bulqakov, N.Berdyaev, V.Rozanov kimi rus filosoflarının əsərlərində müzakirə edilmişdir. Bütün tədqiqatlarda ortaq olan kişi və qadınların psixoloji keyfiyyətlərinin bir-birinə uyğun gəlməsidir. Beləliklə, məsələn, S.N.Bulqakovun fikrincə, psixoloji cəhətdən kişilər və qadınlar bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər: kişi fəal, məntiqli, təşəbbüskar; qadın instinktli, fədakarlığa meyllidir.

İnqilabdan sonrakı dövrdə gender psixologiyası problemləri də elm adamlarının tədqiqat maraqları arasında lider yer tutmadı. O dövrdə ictimai və elmi düşüncə üçün ən aktual olan "gender" və "cins" kimi yaxın problemli mövzular idi. Sovet Rusiyası 1918-ci il Konstitusiyasında ictimai həyatın bütün sahələrində qadın və kişi bərabərliyini elan edən dünyada ilk dövlət idi. Bu illər ərzində elmi və populyar nəşrlər qadınların yeni cəmiyyətdəki vəziyyəti, ailədəki

rolu və cinsi əlaqələr azadlığı ilə bağlı müzakirələrin nəticələrini əhatə edirdi.

2. Cinsi tədqiqatların inkişafındakı ikinci mərhələ 1980-ci illərin birinci yarısına təsadüf edir. Bu dövrdə radikal feminizm geniş yayılmışdı.

Əgər cinslər arasındakı "oxşarlıq-fərq" dilemmasındakı liberal feminizm problemi kişi və qadının eyniliyi, oxşarlığı yolu ilə həll edilirdisə, radikal feminizm nəzəriyyəsini və tətbiqini kişi və qadın arasındakı fərqlərə əsaslanaraq qurdu.

Radikal feminizm ideologiyasında qadınlara qarşı zülm və ayrıseçkiliyə önəm verilirdi. Klassik psixoanaliz fəal şəkildə tənqid olunurdu, burada Freyd qadına cəmiyyətdə daha zəif bir mövqe bəxş etdi və bunu bioloji xüsusiyyətlərlə izah etdi. Bütün sosial sahələrdə kişilər və qadınlar arasında ədalətsiz güc bölgüsü ilə bağlı suallar qaldırıldı.

Feminist nəzəriyyə əsasında nəzəri bir istiqamət formalaşdı. Qadın tədqiqatları: qadınların dünya, ailə, kişilərlə münasibətləri və s. haqqında dərki.

Gender tədqiqatlarının inkişafındakı üçüncü mərhələnin başlanğıcı 1980-ci illərin ikinci yarısına uyğun gəlir. Bu dövrün feminist hərəkatı çoxsaylı qollarla xarakterizə olunurdu: rəngli feminizm, postmodern, humanist, mədəni feminizm və s.

1980-ci illərin sonlarında feminist hərəkatının yeni *qüvvələrinin* vəzifəsi gender münasibətlərinin əsaslarını (dekonstruksiyalarını) aydınlaşdırmaqdan ibarət idi. Bu dövrdə "gender" və "cins" anlayışlarının fərqləndirilməsinə çox diqqət yetirilmişdir. Bir nəzəriyyə və tədqiqat praktikası olaraq gender tədqiqatları, gender bərabərsizliyinin cəmiyyət tərəfindən qurulmuş bir əlaqəsi olaraq cinsi anlamağa yönəlmişdir.

İ.S.Kon yerli psixologiyanın əsas konsepsiyalarını açıqlayan əsas yerli lüğətlərdə və məlumat kitablarında elmi məqalələrin olmamasına dair məlumatları qeyd etmişdir. O illərin təhsil və elmi psixoloji ədəbiyyatında "cins", "cins fərqləri", "kişi-qadınlıq" anlayışları da praktik olaraq istifadə edilmədi. Psixoloqlar tərəfindən cinsi əlaqələr və cinslərarası münasibətlər problemlərinin öyrənilməsindən ehtiyatla yayınılmasına baxmayaraq, 60-70-ci illərin sonlarında bu problemlər barədə təcrid olunmuş nəşrlər çıxmağa başladı. *Əvvəla bunlar tanınmış rus alimləri* İ.S.Kon və B.Q.Ananyevin əsərləridir. İ.S.Konun "Yeniyetmənin psixologiyası" (1979) dərsliyində bütün bir fəsil oğlan və qızlar arasındakı münasibətlərə və onların psixoseksual inkişafına həsr edilmişdir. 1981-ci ildə "Psixologiya sualları" jurnalı İ.S.Konun "Cinsi fərqliliklər psixologiyası" adlı bir məqaləsini bu mövzuda xarici ədəbiyyata bir baxış və təhlil kimi təqdim etdi.

B.Q.Ananyev nəzəri və eksperimental psixoloji təlimində şəxsin cinsi xüsusiyyətlərini ilkin olaraq öyrənməyin zəruriliyini əsaslandırdı. B.Q.Ananyevin "İnsan idrak subyekti olaraq" kitabında (1969) və İ.S. Konun isə digər ümumiləşdirici əsərlərində gender psixologiyası sahəsində prioritet tədqiqat sahələri müəyyənləşdirildi.

1980-ci illərdə cins psixologiyasına həsr olunmuş əsərlərin sayı artmağa başladı. Birinci qrup (V.S.Ageeva, T.A.Pepinoy, N.Y.Privalova, V.V. Abramenkovanın tədqiqatları) müxtəlif növ insanlar arasındakı tədqiqat və psixoloji xüsusiyyətləri əhatə edir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, psixologiyada gender məsələlərinin inkişafından əvvəl qadınların ictimai hərəkatı və nəzəri feminist konsepsiyalar çərçivəsində gender yönümlü fikirlərin inkişafı olmuşdur.

Bundan əlavə Qərb psixologiyasında gender tədqiqatları əsasən aşağıdakı paradiqmalar çərçivəsində formalaşmışdır: 1) cins rolu

yanaşmasının təsiri altında inkişaf edən cins (gender) fərqləri paradiqması; 2) psixoanaliz tənqidinin təsiri altında formalaşan qadın psixologiyasının özünəməxsusluğunun paradiqması; 3) Sosial-konstruktiv intellektual hərəkatın təsiri altında formalaşmış paradiqma.

Üçüncü mərhələ 90-cı illəri əhatə edir. 90-cı illərdən bəri cəmiyyətdəki vəziyyət dəyişdi. Gender problemləri insanların bir çoxunu narahat etdiyi ortaya çıxdı və onlar bu mövzularda populyar və elmi ədəbiyyat alıb oxumağa başladılar. 90-cı illərdə nəşr olunan gender psixologiyasının müxtəlif aspektlərinə dair çox sayda populyar ədəbiyyatlar onun üç sahəyə ayrılmasına imkan verir.

Birinci sahə qadın və kişi psixologiyası haqqında məlumat verən, qadın və kişi münasibətlərindəki mürəkkəb problemlərin həlli üçün ibtidai tövsiyələr verən çox sayda populyar nəşri əhatə edir. İkinci istiqamət kişi və qadınlar üçün çoxsaylı psixoloji ekspedisiyaları bir araya gətirir. Üçüncü sahə kişilərin və qadınların fərdi böyüməlerinə, öz inkişaflarına, özlərini realizə etmələrinə, peşə və ailə sahələrinə müdaxilə edən cinsi stereotipləri anlamaqda kömək etməyə yönəlmiş çox kiçik bir hissəsini əhatə edir.

Son dövrlərdə gender tədqiqatları ABŞ və Qərbi Avropa, Afrika, Asiya, Şərqi Avropa ölkələrində qəbul olunmuşdur. Postsovet məkanında isə gender psixologiyası 90-cı illərdə inkişaf etməyə başladı. Bu öz növbəsində beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən qadın problemlərinə diqqətin artması ilə əlaqədardır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda 10 ildən çoxdur gender tədqiqatları aparılır. Respublikamızda gender tədqiqatlarının tətbiqi çox vacibdir. Gender tədqiqatlarını inkişaf etdirmək işi yalnız elmi-nəzəri xarakter daşıya bilməzdi. Hər hansı uğura nail olmaq üçün tədqiqatlar aparılmalı, təhsillə, təşkilat və ictimaiyyətlə bağlı fəaliyyəti birləşdirən proqram işləyib hazırlamaq lazım idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaszadə N.D. Gender probleminin psixoloji aspektləri. Bakı, 2003.
2. Əlizadə Ə.Ə. Cinsi dimorfizm və şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasının psixoloji problemləri. Bakı, 2001.
3. Дусказиева Ж.Г. Гендерная психология: учебное пособие. Красноярск, 2010, 108 с.
4. Берн Ш. Гендерная психология. СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002, 320 с.

Çapa imzalanıb: 21.04.2021
Format: 60x84 1/16 Times
Kağız əla növ. Tiraj:100

İLKİN-KO MMC- nin mətbəəsi
Ünvan: Şamil Əzizbəyov,174
Tel: (012) 449 50 62
Email: poliqrafiya.2009@mail.ru